

THE
MEGHADÛTA

OF
KÂLIDÂSA

WITH THE COMMENTARY (SANJIVINÎ)

OF
MALLINÂTHA.

EDITED

WITH VARIOUS READINGS

BY

WÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PAÑASÎKAR.

Eleventh Edition.

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,

BOMBAY.

1922.

Price 8 Annas.

[All rights reserved by the Publisher.]

Published by Pandurang Jawaji, and Printed by Ramchandra Yesu Shedge,
at the 'Nirnaya-sagar' Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

मेघदूतम् ।

महिषनाथकृतसंजीविनीसमेतम् ।

पणशीकरोपाह्वविद्द्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषः

वासुदेवशर्मणा

पाठान्तरैः संयोज्य संशोधितम् ।

(एकादशं संस्करणम् ।)

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी

इत्येतैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा

प्रकाशितम् ।

शाके १८४४ वत्सरे, सन १९२२.

मूल्यं अष्टावाणकाः ।

अथ

मेघदूतम् ।

संजीविन्या समेतम् ।

पूर्वमेघः ।

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।

सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥

अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।

तन्नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥

शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

“आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्” इति शास्त्रात्का-
व्यादौ वस्तुनिर्देशात्कथां प्रस्तौति—

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः

शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

कश्चिदिति ॥ स्वाधिकारात्स्वनियोगात्प्रमत्तोऽनवहितः ॥ “प्रमादो-
ऽनवधानता” इत्यमरः । “जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्”
इत्यपादानत्वम् । तस्मात्प्रञ्चमी ॥ अतएवापराधाद्धेतोः । कान्ताविरहेण
गुरुणा दुर्भरेण । दुस्तरेणेत्यर्थः ॥ “गुरुस्तु गीष्पतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि

दुर्भरे” इति शब्दार्णवे ॥ वर्षभोग्येण संवत्सरभोग्येण ॥ “कालाध्वनो-
रत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया । “अत्यन्तसंयोगे च” इति समासः ।
“कुमति च” इति णत्वम् । भर्तुः स्वामिनः शापेन । अस्तंगमितो महिमा
सामर्थ्यं यस्य सोऽस्तंगमितमहिमा ॥ अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् ॥ तस्य
“द्वितीया—” इति योगविभागात्समासः ॥ कश्चिदनिर्दिष्टनामा यक्षो
देवयोनिविशेषः ॥ “विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः । पिशाचो
गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः” इत्यमरः ॥ जनकतनयायाः सीतायाः
स्नानैरवगाहनैः पुण्यानि पवित्राप्युदकानि येषु तेषु । पावनेष्वित्यर्थः ॥
छायाप्रधानास्तरवश्छायातरवः ॥ शाकपार्थिवादित्वात्समासः ॥ स्निग्धाः
सान्द्राश्छायातरवो नमेरुवृक्षा येषु तेषु । वसतियोग्येष्वित्यर्थः ॥ “स्नि-
ग्धं तु मसृणे सान्द्रे” इति । “छायावृक्षो नमेरुः स्यात्” इति च श-
ब्दार्णवे ॥ रामगिरेश्चित्रकूटस्याश्रमेषु वसतिम् ॥ “वहिवस्यर्तिभ्यश्च”
इत्यौणादिकोऽतिप्रत्ययः ॥ चक्रे कृतवान् ॥ अत्र रसो विप्रल-
म्भाख्यः शृङ्गारः । तत्राप्युन्मादावस्था । अतएवैकत्रानवस्थानं सूचि-
तमाश्रमेष्विति बहुवचनेन ॥ सीतां प्रति रामस्य हनुमत्संदेशं मनसि
निधाय मेघसंदेशं कविः कृतवानित्याहुः ॥ अत्र काव्ये सर्वत्र मन्दा-
क्रान्तावृत्तम् । तदुक्तम्—“मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्भौ नतौ ताद्रुरू
चेत्” इति ॥

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी

नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं

वप्रक्रीडापरिणतगजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नद्रौ चित्रकूटाद्रौ । अबलाविप्रयुक्तः क्रान्ता-
विरही । कनकस्य वलयः कटकम् । “कटकं वलयोऽस्त्रियाम्” इत्य-
मरः ॥ तस्य भ्रंशेन पातेन रिक्तः शून्यः प्रकोष्ठः कूर्पराधःप्रदेशो
यस्य स तथोक्तः ॥ “कक्षान्तरे प्रकोष्ठः स्यात्प्रकोष्ठः कूर्परादधः” इति
शाश्वतः ॥ विरहदुःखात्कृश इत्यर्थः । कामी कामुकः स यक्षः । कति-
चिन्मासान् । अष्टौ मासानित्यर्थः । “शेषान्मासान्गमय चतुरः” इति
वक्ष्यमाणत्वात् ॥ नीत्वा यापयित्वा । अषाढानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमा-

स्याषाढी ॥ “नक्षेण युक्तः कालः” इत्यण् । “टिड्ढाणञ्-” इत्यादिना ङीप् ॥ साषाढ्यस्मिन्पौर्णमासीत्याषाढो मासः ॥ “सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम्” इत्यण् ॥ तस्य प्रथमदिवसे आश्लिष्टसानुमाक्रान्तकूटम् । वप्रक्रीडा उत्स्वातकेलयः ॥ “उत्स्वातकेलिः शृङ्गाघैर्वप्रक्रीडा निगद्यते” इति शब्दार्णवे ॥ तासु परिणतस्तिर्यग्दन्तप्रहारः ॥ “तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः” इति हलायुधः ॥ स चासौ गजश्च तमिव प्रेक्षणीयं दर्शनीयं मेघं ददर्श ॥ गजप्रेक्षणीयमित्यत्रेवलोपालुप्तोपमा ॥ केचित् “आषाढस्य प्रथमदिवसे” इत्यत्र “प्रत्यासन्ने नभसि” इति वक्ष्यमाणनभोमासप्रत्यासत्त्यर्थं “प्रथमदिवसे” इति पाठं कल्पयन्ति तदसंगतम् । प्रथमातिरेके कारणाभावात् । नभोमासस्य प्रत्यासत्त्यर्थमित्युक्तमिति चेन्न । प्रत्यासत्तिमात्रस्य मासप्रत्यासत्त्यैव प्रथमदिवसस्याप्युपपत्तेः । अत्यन्तप्रत्यासत्तेरुपयोगाभावेनाविवक्षितत्वात् । विवक्षितत्वे वा स्वपक्षेऽपि प्रथमदिवसातिक्रमेण मेघदर्शनकल्पनायां प्रमाणाभावेन तदसंभवात् । प्रत्युतास्मत्पक्ष एव कुशलसंदेशस्य भाव्यनर्थप्रतीकारार्थस्य पुरत एवानुमानमुक्तं भवतीत्युपयोगसिद्धिः ॥ ननून्मत्तस्य नायं विवेक इति चेन्न । उन्मत्तस्य नानर्थस्य प्रतीकारार्थं प्रवृत्तिरपीति संदेश एव मा भूत् । तथा च काव्यारम्भ एवाप्रसिद्धः स्यादित्यहो मूलच्छेदी पाण्डित्यप्रकर्षः ॥ कथं तर्हि “शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ” इत्यादिना भगवत्प्रबोधावधिकस्य शापस्य मासचतुष्टयावशिष्टस्योक्तिः, दशदिवसाधिक्यादिति चेत्—स्वपक्षेऽपि कथं सा, विंशतिदिवसैर्न्यूनत्वादिति संतोष्यम् । तस्मादीषद्वैषम्यमविवक्षितमिति सुष्ठूक्तं “प्रथमदिवसे” इति ॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-

रन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

तस्येति ॥ राजानो यक्षाः ॥ “राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रिय-

शक्रयोः” इति विश्वः । राज्ञां राजा राजराजः कुबेरः ॥ “राजराजो धनाधिपः” इत्यमरः । “राजाहःसखिभ्यष्टच्” इति टच्प्रत्ययः ॥ तस्यानुचरो यक्षः । अन्तर्बाष्पो धीरोदात्तत्वादन्तःस्तम्भिताश्रुः सन् । कौतुकाधानहेतोरभिलाषोत्पादकारणस्य ॥ “कौतुकं चाभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः” इति विश्वः ॥ तस्य मेघस्य पुरोऽग्रे कथमपि ॥ गरीयसा प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ “ज्ञानहेतुविवक्षायामप्यादि कथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरवबाढयोः” इत्युज्ज्वलः ॥ स्थित्वा चिरं दध्यौ चिन्तयामास ॥ “ध्यै चिन्तायाम्” इति धातोर्लिट् ॥ मनो- विकारोपशमनपर्यन्तमिति शेषः ॥ विकारहेतुमाह—मेघालोक इति ॥ मेघालोके मेघदर्शने सति सुखिनोऽपि प्रियादिजनसंगतस्यापि चेतश्चित्तमन्यथाभूता वृत्तिर्व्यापारो यस्य तदन्यथावृत्ति भवति । विकृतिमापद्यत इत्यर्थः । कण्ठाश्लेषप्रणयिनि कण्ठालिङ्गनार्थिनि जने । दूरे संस्था स्थितिर्यस्य तस्मिन्दूरसंस्थे सति किं पुनः । विरहिणः किमुत वक्तव्यमित्यर्थः । विरहिणां मेघसंदर्शनमुद्दीपनं भवतीति भावः ॥ अर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । तदुक्तं दण्डिना—“ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः” इति ॥

अथ समाहितान्तःकरणः सन्निक कृतवानित्यत आह—

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी

जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन्प्रवृत्तिम् ।

सं प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घ्याय तस्मै

प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

प्रत्यासन्न इति ॥ स यक्षः । यश्चिरं दध्यौ स इत्यर्थः । नभसि श्रावणे ॥ “नभः खं श्रावणो नभाः” इत्यमरः ॥ प्रत्यासन्न आषाढस्यानन्तरं संनिकृष्टे । प्राप्ते सतीत्यर्थः । दयिताजीवितालम्बनार्थी सन् । वर्षाकालस्य विरहदुःखजनकत्वात् “उत्पन्नानर्थप्रतीकारादनर्थोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव वरम्” इति न्यायेन प्रागेव प्रियाप्राणधारणोपायं चिकीर्षुरित्यर्थः । जीवनस्योदकस्य मूतः पटबन्धो वस्त्रबन्धो जीमूतः ॥

पृषोदरादित्वात्साधुः । “मूतः स्यात्पटबन्धेऽपि” इति रुद्रः ॥ तेन जीमूतेन जलधरेण प्रयोज्येन स्वकुशलमयीं स्वक्षेमप्रधानां प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ “वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः” इत्यमरः ॥ हारयिष्यन्प्रापयिष्यन् । “लृट् शेषे च” इति चकारात्क्रियार्थक्रियोपपदाह्लृट्प्रत्ययः । जीवनार्थं कर्म जीवनप्रदेनैव कर्तव्यमिति भावः ॥ “हृकोरन्यतरस्याम्” इति कर्मसंज्ञाया विकल्पात्पक्षे कर्तरि तृतीया ॥ प्रत्यग्रैरभिनवैः कुटजकुसुमैर्गिरिमल्लिकाभिः ॥ “कुटजो गिरिमल्लिका” इति हलायुधः ॥ कल्पितार्थाय कल्पितोऽनुष्ठितोऽर्घः पूजाविधिर्यस्मै तस्मै ॥ “मूल्ये पूजाविधावर्घः” इत्यमरः ॥ तस्मै जीमूताय ॥ “क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्” इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ प्रीतिप्रमुखानि प्रीतिपूर्वकाणि वचनानि यस्मिन्कर्मणि तत्प्रीतिप्रमुखवचनं यथा तथा । शोभनमागतं स्वागतं स्वागतवचनं प्रीतः सन्व्याजहार । कुशलागमनं पप्रच्छेत्यर्थः ॥ नाथेन त्वत्र “प्रत्यासन्ने मनसि” इति साधीयान्पाठः कल्पितः । प्रत्यासन्ने प्रकृतिमापन्ने सतीत्यर्थः । यस्तु तेनैव पूर्वपाठविरोधः प्रदर्शितः सोऽस्माभिः “आषाढस्य प्रथमदिवसे” इत्येतत्पाठविकल्पसमाधानेनैव समाधाय परिहृतः ॥

ननु चेतनसाध्यमर्थं कथमचेतनेन कारयितुं प्रवृत्त इत्यपेक्षायां कविः समाधत्ते—

धूमज्योतिः सलिलमरुतां संनिपातः क मेघः

संदेशार्थाः क पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।

इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं यथाचे

कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

धूमेति ॥ धूमश्च ज्योतिश्च सलिलं च मरुद्वायुश्च तेषां संनिपातः संघातो मेघः क । अचेतनत्वात्संदेशानर्ह इत्यर्थः । पटुकरणैः समर्थेन्द्रियैः ॥ “करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि” इत्यमरः ॥ प्राणिभिश्चेतनैः ॥ “प्राणी तु चेतनो जन्मी” इत्यमरः ॥ प्रापणीयाः प्रापयितव्याः । संदिश्यन्त इति संदेशास्त एवार्थाः क । इत्येवमौत्सुक्यादिष्टार्थोद्युक्तत्वात् ॥ “इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः” इत्यमरः ॥

अपरिगणयन्नविचारयन्गुह्यको यक्षस्तं मेघं याचाचे याचितवान् ॥
 “याचृ याच्ञायाम्” ॥ तथाहि । कामार्ता मदनातुराश्चेतनाश्चाचे-
 तनाश्च तेषु विषये प्रकृतिकृपणाः स्वभावदीनाः । कामान्धानां
 युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वादचेतनयाच्ञा न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ अत्र
 मेघसंदेशयोर्विरूपयोर्घटनाद्विषमालंकारः । तदुक्तम्—“विरुद्धकार्य-
 स्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना चासौ विषमालंकृ-
 तिसिद्धिः ॥” इति । सा चार्थान्तरन्यासानुप्राणिता तत्समर्थकत्वेनैव
 चतुर्थपादे तस्योपन्यासात् ॥

संप्रति याच्ञाप्रकारमाह—

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं

याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

जातमिति ॥ हे मेघ, त्वां भुवनेषु विदिते भुवनविदिते ॥ “निष्ठा”
 इति भूतार्थे क्तः । “मतिबुद्धि—” इत्यादिना वर्तमानार्थत्वे तु
 “क्तस्य च वर्तमाने” इति भुवनशब्दस्य षष्ठ्यन्ततानियमात्समासो
 न स्यात् । “क्तेन च पूजायाम्” इति निषेधात् ॥ पुष्कराश्चावर्तकाश्च
 केचिन्मेघानां श्रेष्ठास्तेषां वंशे जातम् । महाकुलप्रसूतमित्यर्थः । कामरू-
 पमिच्छाधीनविग्रहम् । दुर्गादिसंचारक्षममित्यर्थः । मघोन इन्द्रस्य प्रकृ-
 तिपुरुषं प्रधानपुरुषं जानामि । तेन महाकुलप्रसूतत्वादिगुणयोगित्वेन
 हेतुना विधिवशाद्दैवायत्तत्वात् ॥ “विधिर्विधाने दैवे च” इत्यमरः ॥
 “वशमायत्ते वशमिच्छाप्रभुत्वयोः” इति विश्वः ॥ दूरे बन्धु-
 र्यस्य स दूरबन्धुर्वियुक्तभार्योऽहं त्वय्यर्थित्वं गतः । ननु याच-
 कस्य याच्ञायां याच्यगुणोत्कर्षः कुत्रोपयुज्यत इत्याशङ्क्य—दैवाद्या-
 च्छाभङ्गेऽपि लाघवदोषाभाव एवोपयोग इत्याह—याच्चेति ॥
 तथाहि । अधिगुणेऽधिकगुणे पुंसि विषये याच्ञा मोघा निष्फलापि
 वरमीषत्प्रियम् । दातुर्गुणाढ्यत्वात्प्रियत्वं याच्ञावैफल्यादीषत्प्रियत्वमिति
 भावः ॥ अधमे निर्गुणे याच्ञा लब्धकामापि सफलापि न वरम् । ईष-

प्रियमपि न भवतीत्यर्थः ॥ “देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मना-
विप्रये” इत्यमरः ॥ अर्थान्तरन्यासादुप्राप्तिः प्रेयोऽलंकारः । तदुक्तं
दण्डिना—“प्रेयः प्रियतराख्यानम्” इति ॥ एतदाद्ये पादत्रये चतुर्थ-
पादस्थेनार्थान्तरन्यासेनोपजीवितमिति सुव्यक्तमेतत् ॥

संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः

संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।

गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां

बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

संतप्तानामिति ॥ हे पयोद, त्वं संतप्तानामातपेन वा प्रवासविरहेण
वा संज्वरितानाम् ॥ “संतापः संज्वरः समौ” इत्यमरः ॥ शरणं
पयोदानेनातपस्विन्नानां प्रोषितानां स्वस्थानप्रेरणया च रक्षकोऽसि ॥
“शरणं गृहरक्षित्रोः” इत्यमरः ॥ तत्तस्मात्कारणाद्धनपतेः कुबेरस्य
क्रोधेन विश्लेषितस्य प्रियया वियोजितस्य मे मम संदेशं वार्ता प्रियाया
हर । प्रियां प्रति नयेत्यर्थः ॥ संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ संदेशहरनेन-
वयोः संतापं नुदेत्यर्थः ॥ कुत्र स्थाने सा स्थिता तत्स्थानस्य वा किं व्या-
वर्तकं तत्राह—गन्तव्येति ॥ बहिर्भवं बाह्यम् ॥ “बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च”
इति यञ् ॥ बाह्य उद्याने स्थितस्य हरस्य शिरसि या चन्द्रिका तथा
धौतानि निर्मलानि हर्म्याणि धनिकभवनानि यस्यां सा तथोक्ता ॥
“हर्म्यादि धनिनां वासः” इत्यमरः ॥ अनेन व्यावर्तकमुक्तम् ॥ अलका
नामालकेति प्रसिद्धा यक्षेश्वराणां वसतिः स्थानं ते तव गन्तव्या । त्वया
गन्तव्येत्यर्थः ॥ “कृत्यानां कर्तारि वा” इति षष्ठी ॥

मदर्थं प्रस्थितस्य ते पथिकाङ्गनाजनाश्वासनमानुषङ्गिकं फलमित्याह—

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः

प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्चसन्त्यः ।

कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां

न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

त्वामिति ॥ पवनपदवीमाकाशमारूढं त्वाम् पन्थानं गच्छन्ति ते
पथिकाः ॥ “पथः ष्कन्” इति ष्कन्प्रत्ययः ॥ तेषां वनिताः प्रोषितभर्तृ-

काः । प्रत्ययाप्रियागमनविश्वासात् ॥ “प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वा-
सहेतुषु” इत्यमरः ॥ आश्वसन्त्यो विश्वसिताः ॥ श्वसिघातोः शत्रन्तात्
“उगितश्च” इति ङीप् ॥ तथोद्गृहीतालकान्ता दृष्टिप्रसारार्थमुन्नमय्य
धृतालकाग्राः सत्यः प्रेक्षिष्यन्ते । अत्युत्कण्ठतया द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥
मदागमनेन पथिकाः कथमागमिष्यन्तीत्यत्राह—तथाहि । त्वयि सं-
नद्धे व्यापृते सति विरहेण विधुरां विवशां जायां क उपेक्षेत । न
कोऽपीत्यर्थः । अन्योऽपि मद्यतिरिक्तोऽपि यो जनोऽइमिव पराधी-
नवृत्तिः परायत्तजीवनको न स्यात् । स्वतन्नस्तु न कोऽप्युपेक्षेतेति
भावः ॥ अत्रार्थान्तरन्यासोऽलंकारः । तदुक्तम्—“कार्यकारणसामा-
न्यविशेषाणां परस्परम् । समर्थनं यत्र सोऽर्थान्तरन्यास उदाहृतः ॥”
इति लक्षणात् ॥

निमित्तान्यपि ते शुभानि दृश्यन्त इत्याह—

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
गर्भाधानक्षेणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः

सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ ९ ॥

मन्दं मन्दमिति ॥ अनुकूलः पवनो वायुस्त्वां मन्दं मन्दम् ।
अतिमन्दमित्यर्थः ॥ अत्र कथंचिद्वीप्सायामेव द्विरुक्तिर्निर्वाह्या ॥
“प्रकारे गुणवचनस्य” इत्येतदाश्रयणे तु कर्मधारयवद्भावे सुब्लुकि
मन्दमन्दमिति स्यात् । तदेवाह वामनः—“मन्दमन्दमित्यत्र प्रकारार्थे
द्विर्भावः” इति ॥ यथा सदृशम् । भाविफलानुरूपमित्यर्थः ॥ “यथा
सादृश्ययोग्यत्ववीप्सास्वार्थानतिक्रमे” इति यादवः ॥ नुदति प्रेरयति ।
अयं सगन्धः सगर्वः । संबन्धीति केचित् ॥ “गन्धो गन्धक आमोदे
लेशो संबन्धगर्वयोः” इत्युभयत्रापि विश्वः ॥ ते तव वामो वामभा-
गस्थः । “वामस्तु वक्रे रम्ये स्यात्सव्ये वामगतेऽपि च” इति शब्दार्ण-
वे ॥ चातकः पक्षिविशेषश्च मधुरं श्राव्यं नदति व्याहरति ॥ इदं निमित्त-
द्वयं वर्तते । वर्तिष्यते चापरं निमित्तमित्याह—गर्भेति ॥ गर्भः कुक्षि-
स्थो जन्तुः “गर्भोऽपकारके ह्यमौ सुखे पनसकण्टके । कुक्षौ कुक्षि-

स्थजन्तौ च” इति यादवः ॥ तस्याधानमुत्पादनं तदेव क्षण उत्सवः ।
सुखहेतुत्वादिति भावः ॥ “निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः
क्षणः” इत्यमरः ॥ तस्मिन्परिचयाद्भ्यासाद्धेतोः खे व्योम्नि । आव-
द्धमालाः । गर्भाधानसुखार्थं त्वत्समीपे बद्धपङ्क्तय इत्यर्थः ॥ उक्तं च
कर्णोदये “गर्भं बलाका दधतेऽभयोगान्नाके निबद्धावलयः समन्तात्”
इति ॥ बलाका बलाकाङ्गना नयनसुभगं दृष्टिप्रियं भवन्तं नूनं सत्यं
सेविष्यन्ते ॥ अनुकूलमारुतचातकशब्दितबलाकादर्शनानां शुभसूचकत्वं
शकुनशास्त्रे दृष्टं तद्विस्तरभयान्नालेखि ॥

न च तस्या नाशाद्गतस्खलनाद्वा निरर्थकस्त्वत्प्रयास इत्याह—

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-

मव्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ १० ॥

तां चेति ॥ हे मेघ, दिवसानामवशिष्टदिनानां गणनायां संख्याने
तत्परामासक्ताम् ॥ “तत्परे प्रसितासक्तौ” इत्यमरः ॥ अतएवाव्यापः
न्नाममृताम् । शापावसाने मदागमनप्रत्याशया जीवन्तीमित्यर्थः । एक-
पतिर्यस्याः सैकपत्नी ताम् । पतिव्रतामित्यर्थः ॥ “नित्यं सपत्न्या-
दिषु” इति ङीप् नकारश्च ॥ भ्रातुर्भे जायां भ्रातृजायाम् । मातृवन्निः-
शङ्कं दर्शनीयामित्याशयः । तां मत्प्रियामविहतगतिरविच्छिन्नगतिः
सन्नवश्यं द्रक्ष्यसि चालोकयिष्यस एव ॥ तथाहि । आशाऽतितृष्णा
“आशा दिगतितृष्णयोः” इति यादवः ॥ बध्यतेऽनेनेति बन्धो बन्ध-
नम् । वृन्तमिति यावत् । आशैव बन्ध आशाबन्धः कर्ता ॥ प्रणयि
प्रेमयुक्तमत एव कुसुमसदृशम् । सुकुमारमित्यर्थः । अत एव विप्रयोगे
विरहे सद्यःपाति सद्योभ्रंशनशीलमङ्गनानां हृदयं जीवितम् । “हृदयं
जीविते चित्ते वक्षस्याकूत[हृद्य]योः” इति शब्दार्णवे ॥ प्रायशः प्रायेण
रुणद्धि प्रतिबध्नाति ॥ अर्थान्तरन्यासः ॥

संप्रति सहायसंपत्तिश्चास्तीत्याह—

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां

तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।

आ कैलासाद्विसकिसलयच्छेदपाथेयवन्तः

संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ ११ ॥

कर्तुमिति ॥ यद्गर्जितं कर्तुं महीमुच्छिलीन्ध्रामुद्भूतकन्दलिकाम् ॥

“कन्दल्यां च शिलीन्ध्रा स्यात्” इति शब्दार्णवे ॥ अत एवावन्ध्यां सफलां कर्तुं प्रभवति शक्नोति । शिलीन्ध्राणां भाविसस्यसंपत्तिसूचकत्वादिति भावः । तदुक्तं निमित्तनिदाने “कालाभ्रयोगादुदिताः शिलीन्ध्राः संपन्नसस्यां कथयन्ति धात्रीम्” इति ॥ तच्छ्रवणसुभगं श्रोत्रसुखम् । लोकस्येति शेषः । ते तव गर्जितं श्रुत्वा मानसोत्का मानसे सरस्युन्मनसः । उत्सुका इति यावत् ॥ “उत्क उन्मनाः” इति निपातात्साधु ॥ कालान्तरे मानसस्य हिमदुष्टत्वाद्धिमस्य च हंसानां रोगहेतुत्वादन्यत्र गता हंसाः पुनर्वर्षासु मानसमेव गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ॥ विसकिसलयानां मृणालाग्राणां छेदैः शकलैः पाथेयवन्तः । पथि साधु पाथेयं । पथि भोज्यम् ॥ “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्द्वज्” ॥ तद्वन्तः । मृणालकन्दशकलसम्बन्धवन्त इत्यर्थः । राजहंसा हंसविशेषाः ॥ “राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः” इत्यमरः ॥ नभसि व्योम्नि भवतस्तव आ कैलासात्कैलासपर्यन्तम् ॥ पदद्वयं चैतत् ॥ सहायाः सयात्राः ॥ “सहायस्तु सयात्रः स्यात्” इति शब्दार्णवे ॥ संपत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं

वन्धैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।

काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य

स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो वाष्पमुष्णम् ॥ १२ ॥

आपृच्छस्वेति ॥ प्रियं सखायं प्रियसखम् ॥ “राजाहःसखिभ्यष्टच्” इति टच् समासान्तः ॥ तुङ्गमुन्नतं पुंसां वन्धैर्नराराधनीयै रघुपतिपदै रामपादन्यासैर्मेखलासु कटकेषु ॥ “अथ मेखला । श्रोणिस्थानेऽद्विकटके कटिवन्धेभवन्धने” इति यादवः ॥ अङ्कितं चिह्नितम् । इत्थं स-

खित्वान्महत्त्वात्पवित्रत्वाच्च संभावनार्हम् । अमुं शैलं चित्रकूटाद्रिमालि-
ङ्ग्यापृच्छस्व साधो यामीत्यामन्त्रणेन सभाजय ॥ “आमन्त्रणसभाजने ।
आप्रच्छन्नम्” इत्यमरः ॥ “आङि नुप्रच्छयोरुपसंख्यानम्” इत्यात्म-
नेपदम् ॥ सखित्वं निर्वाहयति—काल इति ॥ काले काले प्रतिप्रावृट्-
कालम् । सुहृत्समागमनकालश्च कालशब्देनोच्यते ॥ वीप्सायां द्विरु-
क्तिः ॥ भवतः संयोगं संपर्कमेत्य चिरविरहजमुष्णं बाष्पमूष्माणं नेत्र-
जलं च ॥ “बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः” इति विश्वः ॥ मुञ्चतो यस्य शै-
लस्य स्नेहव्यक्तिः प्रेमाविर्भावो भवति । स्निग्धानां हि चिरविरहसं-
गतानां बाष्पपातो भवतीति भावः ॥

संप्रति तस्य मार्गं कथयति—

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वं तत्प्रयाणानुरूपं

संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ।

खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र

क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्य ॥ १३ ॥

मार्गमिति ॥ हे जलद, तावदिदानीं कथयतः । मत्त इति शेषः ।

त्वत्प्रयाणस्यानुरूपमनुकूलं मार्गमध्वानम् ॥ “मार्गो मृगपदे मासि
सौम्यर्क्षेऽन्वेषणेऽध्वनि” इति यादवः ॥ शृणु । तदनु मार्गश्रवणानन्तरं
श्रोत्राभ्यां पेयं पानार्हम् । अतितृष्णया श्रोतव्यमित्यर्थः ॥ पेयग्रह-
णात्संदेशस्यामृतसाम्यं गम्यते ॥ मे संदेशं वाचिकम् ॥ “संदेशवा-
ग्वाचिकं स्यात्” इत्यमरः ॥ श्रोष्यसि । यत्र मार्गं खिन्नः खिन्नो-
ऽभीक्षणं क्षीणबलः सन् ॥ “नित्यवीप्सयोः” इति नित्यार्थे द्विर्भावः ॥
शिखरिषु पर्वतेषु पदं न्यस्य निक्षिप्य । पुनर्वललाभार्थं कचिद्विश्र-
म्येत्यर्थः । क्षीणः क्षीणोऽभीक्षणं कृशाङ्गः सन् ॥ अत्रापि कृदन्तत्वा-
त्पूर्ववद्विरुक्तिः ॥ स्रोतसां परिलघु गुरुत्वदोषरहितम् । उपलास्फा-
लनखेदितत्वात्पथ्यमित्यर्थः ॥ तथा च वाग्भटः—“उपलास्फाल-
नक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः । हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्या नद्यो भव-
न्त्यमूः ॥” इति ॥ पयः पानीयमुपभुज्य शरीरपोषणार्थमभ्यवहृत्य च
गन्तासि गमिष्यसि ॥ गमेर्लुट् ॥

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि-
दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं

दिङ्गागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् ॥ १४ ॥

अद्रेरिति ॥ पवनो वायुरद्रेश्चित्रकूटस्य शृङ्गं हरति किंस्वित् ॥ किंस्विच्छब्दो विकल्पवितर्कार्थादिषु पठितः ॥ इति शङ्कयोन्मुखी-भिरुन्नतमुखीभिः ॥ “स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” इति ङीप् ॥ मुग्धाभिर्मूढाभिः ॥ “मुग्धः सुन्दरमूढयोः” इत्यमरः । सिद्धानां देवयोनिविशेषाणामङ्गनाभिश्चकितं चकितप्रकारं यथा तथा ॥ “प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विर्भावः ॥ दृष्टोत्साहो दृष्टोद्योगः सन् । सरसा आर्द्रा निचुलाः स्थलवेतसा यस्मिंस्तस्मात् ॥ “वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे” इति शब्दार्णवे ॥ अस्मात्स्थानादाश्रमात्पथि नभोमार्गे दिङ्गागानां दिग्गजानां स्थूला ये हस्ताः करास्तेषामवलेपानाक्षेपान्परिहरन् ॥ “हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि” इति । “अवलेपस्तु गर्वे स्यात्क्षेपणे दूषणेऽपि च” इति च विश्वः ॥ उदङ्मुखः सन् । अलकाया उदीच्यत्वादित्याशयः ॥ स्वमाकाशमुत्पतोद्गच्छ ॥ अत्रेदमप्यर्थान्तरं ध्वनयति—रसिको निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहाध्यायी परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन्स्थाने तस्मात्स्थानादुदङ्मुखो निर्दोषत्वादुन्नतमुखः सन्पथि सारस्वतमार्गे दिङ्गागानाम् ॥ पूजायां बहुवचनम् ॥ दिङ्गागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान्हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् ॥ “अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेऽपि च” इति विश्वः ॥ अद्रेरद्रिकल्पस्य दिङ्गागाचार्यस्य शृङ्गं प्राधान्यम् ॥ “शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च” इत्यमरः ॥ हरति किंस्विदिति हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैर्महाकविभिरङ्गनाभिश्च दृष्टोत्साहः सन्खमुत्पतोच्चैर्भवेति स्वप्रबन्धमात्मानं वा प्रति कवेरुक्तिरिति ॥ “सं-

सर्गतो दोषगुणा भवन्तीत्येतन्मृषा येन जलाशयेऽपि । स्थित्वानुकूलं
निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगात् ॥” इत्येतच्छ्लोकनिर्माणात्तस्य
कवेर्निचुलसंज्ञेत्याहुः ॥

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-

द्वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते

बर्हेणैव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥ १५ ॥

रत्नेति ॥ रत्नच्छायानां पद्मरागादिमणिप्रभाणां व्यतिकरो मिश्र-
णमिव प्रेक्ष्यं दर्शनीयमाखण्डलस्येन्द्रस्यैतद्धनुःखण्डम् ॥ एतदिति ह-
स्तेन निर्देशो विवक्षितः ॥ पुरस्तादग्रे बल्मीकाग्राद्दामलूरविवरात् ॥
“वामलूरश्च नाकुश्च बल्मीकं पुंनपुंसकम्” इत्यमरः ॥ प्रभवत्यावि-
र्भवति । येन धनुःखण्डेन ते तव श्यामं वपुः । स्फुरितरुचिनोज्ज्वल-
कान्तिना बर्हेण पिच्छेन ॥ “पिच्छबर्हे नपुंसके” इत्यमरः ॥ गोपवे-
षस्य विष्णोर्गोपालस्य कृष्णस्य श्यामं वपुरिव । अतितरां कान्ति शो-
भामापत्स्यते प्राप्स्यते ॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः

प्रीतिस्त्रिगधैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यःसीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं

किञ्चित्पश्चाद्भ्रज लघुगतिर्भूर्ये एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

त्वयीति ॥ कृषेर्हलकर्मणः फलं सस्यं त्वयि ॥ अधिकरणविवक्षा-
यां सप्तमी ॥ आयत्तमधीनम् ॥ “अधीनो निम्न आयत्तः” इत्यमरः ॥
इति हेतोः प्रीत्या स्त्रिगधैः । अकृत्रिमप्रेमाद्रैरित्यर्थः । भ्रूविलासानां
भ्रूविकाराणामनभिज्ञैः । पामरत्वादिति शेषः । जनपदवधूनां पल्लीयो-
षितां लोचनैः पीयमानः सादरं वीक्ष्यमाणः सन् । मालं मालारुह्यं क्षेत्रं
शैलप्रायमुन्नतस्थलम् ॥ “मालमुन्नतभूतलम्” इत्युत्पलमालायाम् ॥
सद्यस्तत्कालमेव सीरैर्हलैरुत्कषणेन कर्षणेन सुरभि घ्राणतर्पणं यथा त-
थारुह्य । तत्राभिवृष्येत्यर्थः ॥ “सुरभिघ्राणतर्पणः” इत्यमरः ॥ किञ्चि-

त्पश्चाल्लघुगतिस्तत्र निर्वृष्टत्वात्क्षिप्रगमनः सन् ॥ “लघुक्षिप्रमरं द्रुतम्”
इत्यमरः ॥ भूयः पुनरप्युत्तरेणैवोत्तरमार्गेणैव व्रज गच्छ ॥ तृतीयावि-
धाने “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया ॥ यथा कश्चिद्बहु-
वल्लभः पतिः कुत्रचित्क्षेत्रे कलत्रे गूढं विहृत्य ॥ “क्षेत्रं शरीरकेदारे
सिद्धस्थानकलत्रयोः” इति विश्वः ॥ दाक्षिण्यभङ्गभयान्नीचमार्गेण नि-
र्गत्य पुनः सर्वाध्यक्ष इव संचरति तद्वदिति ध्वनिः ॥

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्धा

वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय

प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ १७ ॥

त्वामिति ॥ आम्राश्रूताः कूटेषु शिखरेषु यस्य स आम्रकूटो नाम
सानुमान्पर्वतः ॥ “आम्रश्रूतो रसालोऽसौ” इति । “कूटोऽस्त्री शिखरं
शृङ्गम्” इति चामरः । आसारो धारावृष्टिः ॥ “धारासंपात आसारः”
इत्यमरः ॥ तेन प्रशमितो वनोपप्लवो दावाग्निरेन तम् । कृतोपकार-
मित्यर्थः । अध्वश्रमेण परिगतं व्याप्तं त्वां साधु सम्यङ्मूर्धा वक्ष्यति
बोढा ॥ हवेर्लट् । तथाहि । क्षुद्रः कृपणोऽपि ॥ “क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे
नृशंसे” इति यादवः ॥ संश्रयाय संश्रयणाय मित्रे सुहृदि ॥ “अथ
मित्रं सखा सुहृत्” इत्यमरः ॥ प्राप्त आगते सति । प्रथमसुकृता-
पेक्षया पूर्वोपकारपर्यालोचनया विमुखो न भवति यस्तथा तेन प्रका-
रेणोच्चैरुन्नतः स आम्रकूटः किं पुनर्विमुखो न भवतीति किमु वक्त-
व्यमित्यर्थः ॥ एतेन प्रथमावसथे सौख्यलाभात्ते कार्यसिद्धिरस्तीति सू-
चितम् । तदुक्तं निमित्तनिदाने— “प्रथमावसथे यस्य सौख्यं तस्याखि-
लेऽध्वनि । शिवं भवति यात्रायामन्यथा त्वशुभं ध्रुवम् ॥” इति ॥

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-

स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।

नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां

मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥ १८ ॥

छन्देति ॥ हे मेघ, परिणतैः परिपक्वैः फलैर्घोतन्त इति तथोक्तैः ।
आश्राढे वनचूताः फलन्ति पच्यन्ते च मेघवातेनेत्याशयः । काननाम्रै-
र्वनचूतैश्छन्नोपान्त आवृतपार्श्वोऽचल आम्रकूटाद्रिः स्निग्धवेणीसवर्णे
मसृणकेशबन्धच्छाये । श्यामवर्ण इत्यर्थः ॥ “वेणी तु केशबन्धे जल-
स्रुतौ” इति यादवः ॥ त्वयि शिखरं शृङ्गमारूढे सति ॥ “यस्य च
भावेन भावलक्षणम्” इति सप्तमी ॥ मध्ये श्यामः शेषे मध्यादन्यत्र
विस्तारे परितः पाण्डुर्हरिणः ॥ “हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः” इत्यमरः ॥
भुवः स्तन इव । अमरमिथुनानाम् । खेचराणामिति भावः । प्रेक्षणीयां
दर्शनीयामवस्थां नूनं यास्यति । मिथुनग्रहणं कामिनामेव स्तनत्वेनो-
त्प्रेक्षा संभवतीति कृतम् । यथा परिश्रान्तः कश्चित्कामी कामिनीनां
कुचकलशे विश्रान्तः सन्स्वपिति तद्ब्रह्मवानपि भुवो नायिकायाः स्तन
इति ध्वनिः ॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं

तोयोत्सर्गद्वैततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां

भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

स्थित्वेति ॥ हे मेघ, वने चरन्ति ते वनचराः ॥ “तत्पुरुषे कृति
बहुलम्” इति बहुलग्रहणाद् लुग्भवति ॥ तेषां वधूभिर्मुक्ताः कुञ्जा ल-
तागृहा यत्र तस्मिन् ॥ “निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे”
इत्यमरः ॥ तत्र ते नयनविनोदोऽस्तीत्यर्थः । तस्मिन्नाम्रकूटे मुहूर्तम-
ल्पकालम् । न तु चिरं, स्वकार्यविरोधादिति भावः ॥ “मुहूर्तमल्पका-

१८—१९ श्लोकयोर्मध्ये क्वचित्प्रक्षिप्तोऽयं दृश्यते—

अध्वक्लान्तं प्रतिमुखगतं सानुमानाम्रकूट-

स्तुङ्गेन त्वां जलद शिरसा वक्ष्यति श्लाघ्यमानः ।

आसारेण त्वमपि शमयेस्तस्य नैदाघमग्निं

सद्भावाद्द्रवः फलति न चिरेणोपकारो महत्सु ॥” इति

(१ अध्वश्रान्तम्. २ चित्रकूट. ३ श्लाघमान. ४ सत्कारार्द्रः.)

१ तोयोत्सर्गात्. २ लघुतर.

ले स्याद्धटिकाद्वितयेऽपि च” इति शब्दार्णवे ॥ स्थित्वा विश्रम्य ।
 तोयोत्सर्गेण “त्वामासार—” इत्युक्तवर्षणेन द्रुततरगतिर्लाघवाद्धेतोरति-
 क्षिप्रगमनः सन् । तस्मादाप्रकूटात्परमनन्तरं तत्परं वर्त्म मार्गं तीर्णोऽति-
 क्रान्तः । उपलैः पाषाणैर्विषमे विन्ध्यस्याद्रेः पादे प्रत्यन्तपर्वते ॥ “पा-
 दाः प्रत्यन्तपर्वताः” इत्यमरः ॥ विशीर्णां समन्ततो विसृमराम् ॥ एतेन
 कस्याश्चित्कामुक्याः प्रियतमचरणपातोऽपि ध्वन्यते ॥ रेवां नर्मदाम् ॥
 “रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका” इत्यमरः ॥ गजस्याङ्गे
 शरीरे भक्तयो रचनाः रेखा इति यावत् ॥ “भक्तिर्निषेवणे भागे
 रचनायाम्” इति शब्दार्णवे ॥ तासां छेदैर्भङ्गिभिर्भाभिर्विरचितां भूर्तिं
 शृङ्गारमिव भसितमिव वा ॥ “भूर्तिर्मातङ्गशृङ्गारे जातौ भस्मनि
 संपदि” इति विश्वः ॥ द्रक्ष्यसि । अयमपि महांस्ते नयनकौतुकलाभ
 इति भावः ॥

तस्यास्तित्कैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-

जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्यति त्वां

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ २० ॥

तस्या इति ॥ हे मेघ, वान्तवृष्टिरुद्गीर्णवर्षः सन् । कृतवमनश्च
 व्यज्यते । तित्कैः सुगन्धिभिस्तित्करसवद्भिश्च ॥ “तित्तो रसे सुगन्धौ
 च” इति विश्वः ॥ वनगजमदैर्वासितं सुरभितं भावितं च । हिमवद्वि-
 न्ध्यमलया गजानां प्रभवा इति विन्ध्यस्य गजप्रभवत्वादिति भावः ।
 जम्बूकुञ्जैः प्रतिहतरयं प्रतिबद्धवेगम् । सुखपेयमित्यर्थः । अनेन लघुत्वं
 कषायभावना च व्यज्यते । तस्या रेवायास्तोयमादाय गच्छेर्व्रज । हे
 घन मेघ, अन्तः सारो बलं यस्य तं त्वामनिल आकाशवायुः । शरीर-
 स्थश्च गम्यते । तुलयितुं न शक्यति शक्तो न भविष्यति । तथाहि ।
 रिक्तोऽन्तःसारशून्यः सर्वोऽपि लघुर्भवति । प्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः ।
 पूर्णता सारवत्ता गौरवायाप्रकम्प्यत्वाय भवतीत्यर्थः ॥ अयमत्र ध्व-
 निः—आदौ वमनशोधितस्य पुंसः पश्चाच्छ्लेषमशोषणाय लघुतित्क-
 कषायाम्बुपानाल्लब्धबलस्य वातप्रकम्पो न स्यादिति । तथाह वाग्भटः—

“कषायाश्चाहिमास्तस्य विशुद्धौ श्लेष्मणो हिताः । किमु तिक्तकषा-
या वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ कृतशुद्धेः क्रमात्पीतपेयादेः पथ्यभो-
जिनः । वातादिभिर्न बाधा स्यादिन्द्रियैरिव योगिनः ॥”

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढै-

राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।

जग्ध्वारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्व्याः

सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥ २१ ॥

नीपमिति ॥ सारङ्गा मतङ्गजाः कुरङ्गा भृङ्गा वा ॥ “सारङ्गश्चात-
के भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे” इति विश्वः ॥ अर्धरूढैरेकदेशोद्गतैः के-
सरैः किञ्चलकैर्हरितं पालाशवर्णं कपिशं कृष्णपीतं च ॥ “पालाशो
हरितो हरित्” इति । “श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते”
इति चामरः ॥ श्यामवर्णमिति यावत् ॥ “वर्णो वर्णेन” इति समासः ॥
नीपं स्थलकदम्बकुसुमम् ॥ “अथ स्थलकदम्बके । नीपः स्यात्पुलके”
इति शब्दार्णवे ॥ दृष्ट्वा संप्रेक्ष्य । विदित्वेति यावत् । तथा कच्छेष्वनू-
पेष्वनुकच्छम् ॥ “अव्ययं विभक्ति-” इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः ॥ “जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः” इत्यमरः ॥
आविर्भूताः प्रथमा प्रथमोत्पन्ना मुकुला यासां ताः कन्दलीभूमिक-
दलीः ॥ “द्रोणपर्णी स्निग्धकन्दा कन्दली भूकदल्यपि” इति शब्दा-
र्णवे ॥ जग्ध्वा भक्षयित्वा ॥ “अदो जग्धिः-” इति जग्ध्यादेशः ॥
अरण्येष्वधिकसुरभिमतिघ्राणतर्पणम् ॥ “दग्धारण्येषु” इति पाठे
“दग्धम्” इत्यधिकविशेषणम् ॥ अर्थवशात्कन्दलीश्च दृष्ट्वैवेत्यन्वयो
द्रष्टव्यः ॥ उर्व्या भूमेर्गन्धमाघ्राय जललवमुचो मेघस्य ते तव मार्गं
सूचयिष्यन्त्यनुमापयिष्यन्ति । यत्र यत्र वृष्टिकार्यं कन्दलीमुकुलनी-
पकुसुमादिकं दृश्यते तत्र तत्र त्वया वृष्टमित्यनुमीयत इति भावः ॥

प्रक्षिप्तमपि व्याख्यायते—

अम्भोविन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः

श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः ।

त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः

सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसंभ्रमालिङ्गितानि ॥

अम्भ इति ॥ अम्भोविन्दूनां वर्षोदविन्दूनां ग्रहणे । “सर्वसहाप-
तितमम्बु न चातकस्य हितम्” इति शास्त्राद्भ्रूस्पृष्टोदकस्य तेषां रोग-
हेतुत्वादन्तराल एव स्वीकारे चतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः कौतुकात्प-
श्यन्तः श्रेणीभूता बद्धपङ्कीः ॥ अभूततद्भावे च्विः ॥ बलाका बकपङ्कीः
परिगणनयैका द्वे तिस्र इति संख्यानेन निर्दिशन्तो हस्तेन दर्शयन्तः
सिद्धाः स्तनितसमये त्वद्दर्जितकाले सोत्कम्पान्युत्कम्पपूर्वकाणि प्रिय-
सहचरीणां संभ्रमेणालिङ्गितान्यासाद्य । स्वयंग्रहणाश्लेषसुखमनुभूये-
त्यर्थः । त्वां मानयिष्यन्ति । त्वन्निमित्तत्वात्सुखलाभस्येति भावः ॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः

प्रत्युघातः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥ २२ ॥

उत्पश्यामीति ॥ हे सखे मेघ, मत्प्रियार्थं यथा तथा द्रुतं क्षिप्रम् ॥
“लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्” इत्यमरः ॥ यियासोर्यातुमिच्छोरपि ॥ यातेः
सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ ते तव ककुभैः कुटजकुसुमैः सुरभौ सुगन्धिनि ॥
“ककुभः कुटजेऽर्जुने” इति शब्दार्णवे ॥ पर्वते पर्वते प्रतिपर्वतम् ॥
वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ कालक्षेपं कालविलम्बम् ॥ “क्षेपो विलम्बे
निन्दायाम्” इति विश्वः ॥ उत्पश्याम्युत्प्रेक्षे ॥ विलम्बहेतुं दर्शय-
न्नाशुगमनं प्रार्थयते—शुक्लेति ॥ सजलानि सानन्दबाष्पाणि नयनानि
येषां तैः शुक्लापाङ्गैर्मयूरैः ॥ “मयूरो बर्हिणो बर्हिं शुक्लापाङ्गः शिखा-
बलः” इति यादवः ॥ केकाः स्ववाणीः ॥ “केका वाणी मयूरस्य”
इत्यमरः ॥ स्वागतीकृत्य स्वागतवचनीकृत्य प्रत्युघातः प्रत्युद्गतः ।
मयूरवाणीकृतातिथ्य इत्यर्थः । भवान्कथमपि यथाकथंचिदाशु गन्तुं
व्यवस्येदुद्युञ्जीत ॥ प्रार्थने लिङ् । “शेषे प्रथमः” इति प्रथमपुरुषः ।
शेषश्चायं भवच्छब्दो युष्मदस्मच्छब्दव्यतिरेकात् ॥ “स्वागतीकृत्य

केकाः” इत्यत्र केकास्वारोप्यमाणस्य स्वागतवचनस्य प्रकृतप्रत्युद्गमनो-
पयोगात्परिणामालंकारः । तदुक्तमलंकारसर्वस्वे—“आरोप्यमाणस्य
प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः” इति ॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-
नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।

त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २३ ॥

पाण्डुति ॥ हे मेघ, त्वय्यासन्ने संनिकृष्टे सति दशार्णा नाम ज-
नपदाः सूचिभिन्नैः सूचिषु मुकुलाग्रेषु भिन्नैर्विकसितैः ॥ “केतकि-
मुकुलाग्रेषु सूचिः स्यात्” इति शब्दार्णवे ॥ केतकैः केतकीकुसुमैः
पाण्डुच्छाया हरितवर्णा उपवनानां वृतयः कण्टकशाखावरणा येषु
ते तथोक्ताः ॥ “प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः”
इत्यमरः ॥ तथा गृहबलिभुजां काकादिग्रामपक्षिणां नीडारम्भैः कुला-
यनिर्माणैः ॥ “कुलायो नीडमस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ चित्याया
इमानि चैत्यानि रथ्यावृक्षाः ॥ “चैत्यमायतने बुद्धवन्द्ये चोद्देशपादपे”
इति विश्वः ॥ आकुला संकीर्णानि ग्रामेषु चैत्यानि येषु ते तथोक्ताः ।
तथा परिणतैः पक्कैः फलैः । श्यामानि यानि जम्बूवनानि तैरन्ता
रम्याः ॥ “मृताववसिते रम्ये समाप्तावन्त इप्यते” इति शब्दार्णवे ॥
तथा कतिपयेष्वेव दिनेषु स्थायिनो हंसा येषु ते तथोक्ता एवंविधाः
संपत्स्यन्ते भविष्यन्ति ॥ “पोटायुवतिस्तोककतिपय—” इत्यादिना
कतिपयशब्दस्योत्तरपदत्वेऽपि न तच्छब्दस्योत्तरत्वमस्त्यस्य शास्त्रस्य
प्रायिकत्वात् ॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं

गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।

तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मा-

त्सभ्रूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि ॥ २४ ॥

१ नीडारम्भे. २ परिणतिफल; फलपरिणति. ३ अतिमहत्. ४ लब्ध्वा.

५ स्वादुयुक्तम्.

तेषामिति ॥ दिक्षु प्रथितं प्रसिद्धं विदिशेति लक्षणं नामधेयं य-
स्यास्ताम् ॥ “लक्षणं नाम्नि चिहे च” इति विश्वः ॥ तेषां दशा-
र्णानां संबन्धिनीम् । धीयन्तेऽस्यामिति धानी ॥ “करणाधिकरणयो-
श्च” इति ल्युट् ॥ राज्ञां धानी राजधानी ॥ “कृद्योगलक्षणा षष्ठी
समस्यते” इति वक्तव्यात्समासः ॥ तां प्रधाननगरीम् ॥ “प्रधानन-
गरी राज्ञां राजधानीति कथ्यते” इति शब्दार्णवे ॥ गत्वा प्राप्य
सद्यः कामुकत्वस्य विलसितायाः ॥ “विलासी कामुकः कामी स्त्री-
परो रतिलम्पटः” इति शब्दार्णवे ॥ अविकलं समग्रं फलं प्रयोजनं
लब्धा लप्स्यते । त्वयेति शेषः ॥ कर्मणि लुट् ॥ कुतः । यस्मात्कार-
णात्स्वादु मधुरम् चला ऊर्मयो यस्य तच्चलोर्मि तरङ्गितं वेत्रवत्या
नाम नद्याः पयः सभ्रूभङ्गं भ्रूकुटियुक्तम् । दशनपीडयेति भावः । मुख-
मिवाधरमिवेत्यर्थः । तीरोपान्ते तटप्रान्ते यत्स्तनितं गर्जितं तेन सुभगं
यथा तथा । स्तनितशब्देन भणितमपि व्यपदिश्यते । “ऊर्ध्वमुच्चलि-
तकण्ठनासिकं हुङ्कृतं स्तनितमल्पघोषवत्” इति लक्षणात् ॥ पा-
स्यसि ॥ पिबतेर्लृट् ॥ “कामिनामधरास्वादः सुरतादतिरिच्यते”
इति भावः ॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-

स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।

यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-

मुद्गामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ २५ ॥

नीचैरिति ॥ हे मेघ, तत्र विदिशासमीपे । विश्रामो विश्रमः स्वे-
दापनयः ॥ भावार्थे घञ्प्रत्ययः ॥ तस्य हेतोः । विश्रामार्थमित्यर्थः ॥
“षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति षष्ठी ॥ विश्रामेत्यत्र “नोदात्तोपदेशस्य मान्त-
स्यानाचमेः” इति पाणिनीये वृद्धिप्रतिषेधेऽपि “विश्रामो वा” इति
चन्द्रव्याकरणे विकल्पेन वृद्धिविधानाद्द्रूपसिद्धिः ॥ प्रौढपुष्पैः प्रबुद्ध-
कुसुमैः कदम्बैर्नीपवृक्षैस्त्वत्संपर्कात्तव सङ्गात् । पुलका अस्य जाताः
पुलकितमिव संजातपुलकमिव स्थितम् ॥ तारकादित्वादितच्चप्रत्ययः ॥
नीचैरित्याख्या यस्य तं नीचैराख्यं गिरिमधिवसेः ॥ गिरौ वसेरि-
त्यर्थः ॥ “उपान्वध्याङ्गसः” इति कर्मत्वम् ॥ यो नीचैर्गिरिः । प-

ण्याः क्रेयाः स्त्रियः पण्यस्त्रियो वेश्याः ॥ “वारस्त्री गणिका वेश्या पण्यस्त्री रूपजीविनी” इति शब्दार्णवे ॥ तासां रतिषु यः परिमलो गन्धविशेषः ॥ “विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे” इत्यमरः ॥ तमुद्गिरन्त्याविष्कुर्वन्तीति तथोक्तानि तैः । शिलावेश्मभिः कन्दरैर्नागराणां पौराणामुद्दामान्युत्कटानि यौवनानि प्रथयति प्रकटयति ॥ उत्कटयौवनाः क्वचिदनुरक्ता वाराङ्गना विश्रम्भविहाराकाङ्क्षिण्यो मात्रादिभयान्निशीथसमये कंचन विविक्तं देशमाश्रित्य रमन्ते । तच्चात्र बहुलमस्तीति प्रसिद्धिः ॥ अत्रोद्गारशब्दो गौणार्थत्वात् जुगुप्सावहः । प्रत्युत काव्यस्यातिशोभाकर एव । तदुक्तं दण्डिना—“निष्ठ्यूतोद्दीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥” इति ॥

विश्रान्तः सन्त्रज वननदीतीरजातानि सिञ्च-

ञ्चुधानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि ।

गण्डस्वेदापनयनरुजाह्लान्तकर्णोत्पलानां

छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥ २६ ॥

विश्रान्त इति ॥ विश्रान्तः संस्तत्र नीचैर्गिरौ विनीताध्वश्रमः सन् । अथ विश्रान्तेरनन्तरम् । वनेऽरण्ये या नद्यस्तासां तीरेषु जातानि स्वयंरूढानि अकृत्रिमाणीत्यर्थः ॥ “नदनदी—” इति पाठे “पुमान्स्त्रिया” इत्येकशेषो दुर्वारः ॥ तेषामुद्यानानामारामाणां संबन्धीनि यूथिकाजालकानि मागधीकुसुममुकुलानि ॥ “अथ मागधी । गणिका यूथिका” इत्यमरः ॥ “कोरकजालककलिकाकुञ्जलमुकुलानि तुल्यानि” इति हलायुधः ॥ नवजलकणैः सिञ्चन्नार्दीकुर्वन् ॥ अत्र सिञ्चतेरार्दीकरणार्थत्वाद्द्रवद्रव्यस्य करणत्वम् । यत्र तु क्षरणमर्थस्तत्र द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वम् । यथा “रेतः सित्त्वा कुमारीषु” । “सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि” इत्येवमादि ॥ एवं किरतीत्यादीनामपि “रजः किरति मारुतः” । “अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लजैः पौरयोषितः” इत्यादिष्वर्थभेदाश्रयणेन रजोलाजादीनां कर्मत्वकरणत्वे गमयितव्ये ॥ तथा गण्डयोः कपोलयोः स्वेदस्यापनयनेन प्रमार्जनेन या रुजा पीडा ॥

भिदादित्वादङ्प्रत्ययः । तथा क्लान्तानि म्लानानि कर्णोत्पलानि येषां
तेषां तथोक्तानाम् । पुष्पाणि लुनन्तीति पुष्पलाव्यः पुष्पावचायिकाः
स्त्रियः ॥ “कर्मण्यण्” । “टिड्ढाणञ्-” इत्यादिना डीप् । तासां मु-
खानि । छायाया अनातपस्य दानात् । कान्तिदानं च ध्वन्यते ॥ “छाया
सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः” इत्यमरः ॥ कामुकदर्शनात्का-
मिनीनां मुखविकासो भवतीति भावः ॥ क्षणपरिचितः क्षणं संसृष्टः
सन् । न तु चिरम् । गच्छ ॥

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां

सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।

विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां

लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि ॥ २७ ॥

वक्र इति ॥ उत्तराशामुदीचीं दिशं प्रति प्रस्थितस्य भवतः पन्था
उज्जयिनीमार्गो वक्रो यदपि । दूरो यद्यपीत्यर्थः ॥ विन्ध्यादुत्तरवा-
हिन्या निर्विन्ध्यायाः प्राग्भागे कियत्यपि दूरे स्थितोज्जयिनी । उत्तर-
पथस्तु निर्विन्ध्यायाः पश्चिम इति वक्रत्वम् ॥ तथाप्युज्जयिन्या
विशालनगरस्य ॥ “विशालोज्जयिनी समा” इत्युत्पलः ॥ सौधाना-
मुत्सङ्गेषूपरिभागेषु प्रणयः परिचयः ॥ “प्रणयः स्यात्परिचये याञ्जा-
यां सौहृदेऽपि च” इति यादवः ॥ तस्य विमुखः पराङ्मुखो मा स्म
भूः । न भवेत्यर्थः ॥ “सोत्तरे लङ् च” इति चकारादाशीरर्थे लुङ् ।
न माङ्गो” इत्यङ्गमप्रतिषेधः ॥ तत्रोज्जयिन्यां विद्युद्दामो
विद्युल्लतानां स्फुरितेभ्यः स्फुरणेभ्यश्चकितैर्लोलापाङ्गैश्चञ्चलकटाक्षैः
पौराङ्गनानां लोचनैर्न रमसे यदि तर्हि त्वं वञ्चितः प्रतारितोऽसि । ज-
न्मवैफल्यं भवेदित्यर्थः ॥

संप्रत्युज्जयिनीं गच्छतस्तस्य मध्येमार्गं निर्विन्ध्यासंबन्धमाह—

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः

संसर्पन्त्याः स्वलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः सन्निपत्य

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २८ ॥

वीचीति ॥ हे सखे, पथयुज्जयिनीपथे वीचिक्षोभेण तरङ्गचलनेन स्तनितानां मुखराणाम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ विहगानां हंसानां श्रेणिः पङ्क्तिरेव काञ्चीगुणो यस्यास्तस्याः स्वलितेनोपस्वलनेन मदस्वलितेन च सुभगं यथा तथा संसर्पन्त्याः प्रवहन्त्या गच्छन्त्याश्च । तथा दर्शितः प्रकटित आवर्तोऽम्भसां भ्रम एव नाभिर्यया ॥ “स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः” इत्यमरः ॥ निष्क्रान्ता विन्ध्यान्निर्विन्ध्या नाम नदी ॥ “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः । “द्विगुप्राप्तापन्नालम्—” इत्यादिना परवल्लिङ्गताप्रतिषेधः ॥ तस्या नद्याः संनिपत्य संगत्य । रसो जलमभ्यन्तरे यस्य सः । अन्यत्र रसेन शृङ्गारेणाभ्यन्तरोऽन्तरङ्गो भव । सर्वथा तस्या रसमनुभवेत्यर्थः । “शृङ्गारादौ जले वीर्ये सुवर्णे विषशुक्रयोः । तिक्तादावमृते चैव निर्यासे पारदे ध्वनौ ॥ आस्वादे च रसं प्राहुः” इति शब्दार्णवे ॥ ननु तत्प्रार्थनामन्तरेण कथं तत्रानुभवो युज्यत इत्यत आह—स्त्रीणामिति ॥ स्त्रीणां प्रियेषु विषये विभ्रमो विलास एवाद्यं प्रणयवचनं प्रार्थनावाक्यं हि । स्त्रीणामेष स्वभावो यद्विलासैरेव रागप्रकाशनम् । न तु कण्ठत इति भावः ॥ विभ्रमश्चात्र नाभिसंदर्शनादिरुक्त एव ॥

निर्विन्ध्याया विरहावस्थां वर्णयंस्तन्निराकरणं प्रार्थयते—

वेणीभूतप्रतनुसलिलासौवतीतस्य सिन्धुः

पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ।

सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती

कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ २९ ॥

वेणीति ॥ अवेणी वेणीभूतं वेण्याकारं प्रतनु स्तोकं च सलिलं यस्याः सा तथोक्ता । अन्यत्र वेणीभूतकेशपाशेति च ध्वन्यते । रुहन्तीति रुहाः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । तटयो रुहा ये तरवस्तेभ्यो अश्यन्तीति तथोक्तैः जीर्णपर्णैः शुष्कपत्रैः पाण्डुच्छाया पाण्डुवर्णा ।

१ रसाभ्यन्तरम्. २ प्रणयि. ३ सालिलाम्. ४ सा तु; ताम्. ५ सिन्धुम्. ६ शीर्णं. ७ असुभग. ८ व्यञ्जयन्तीम्.

अत एव हे सुभग, विरहावस्थाया पूर्वोक्तप्रकारया करणेन ॥ अतीतस्यैतावन्तं कालमतीत्य गतस्य प्रोषितस्येत्यर्थः । ते तव सौभाग्यं सुभगत्वम् ॥ “हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदवृद्धिः ॥ व्यञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती । स खलु सुभगो यमङ्गनाः कामयन्त इति भावः । असौ पूर्वोक्ता सिन्धुर्नदी निर्विन्ध्या ॥ “स्त्री नद्यां ना नदे सिन्धुर्देशभेदेऽम्बुधौ गजे” इति वैजयन्ती ॥ येन विधिना व्यापारेण कार्यं त्यजति स विधिस्त्वयैवोपपाद्यः । कर्तव्य इत्यर्थः । स च विधिरेकत्र वृष्टिरन्यत्र संभोगस्तदभावनिबन्धनत्वात्कार्यस्येति भावः ॥ इयं पञ्चमी मदनावस्था । तदुक्तं रतिरहस्ये—“नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ संकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रयानाशः ॥ उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः सरदशा दशैव स्युः ॥” इति ॥ “तामतीतस्य” इति पाठमाश्रित्य सिन्धुर्नाम नद्यन्तरमिति व्याख्यातम् । किंतु सिन्धुर्नाम कश्चिन्नदः काश्मीरदेशेऽस्ति । नदी तु कुत्रापि नास्तीत्यपेक्ष्यमित्याचक्षते ॥

प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धा-

न्पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।

स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां

शेषैः पुण्यैर्हतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥ ३० ॥

प्राप्येति ॥ विदन्तीति विदाः ॥ इगुपधलक्षणः कः ॥ ओकसो वेद्यस्थानस्य विदाः कोविदाः ॥ ओकारलुप्ते पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ उदयनस्य वत्सराजस्य कथानां वासवदत्ताहरणाद्यद्भुतोपाख्यानानां कोविदास्तत्त्वज्ञा ग्रामेषु ये वृद्धास्ते सन्ति येषु तानवन्तींस्तन्नाम जनपदान्प्राप्य तत्र पूर्वोद्दिष्टां पूर्वोक्तां “सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स भूरुज्जयिन्याः” इत्युक्तां श्रीविशालां संपत्तिमतीम् ॥ “शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते” इति शाश्वतः ॥ विशालां पुरीमुज्जयिनीमनुसर ब्रज ॥ कथमिव स्थितान् । सुचरितफले पुण्यफले स्वर्गोपभोगलक्षणे स्वल्पीभूते । अत्यल्पावशिष्टे सतीत्यर्थः । गां भूमिं गतानाम् ॥ “गौरिला कुम्भिनी क्षमा” इत्यमरः ॥ पुनरपि

भूलोकगतानामित्यर्थः । स्वर्गिणां स्वर्गवतां जनानां शेषैर्भुक्तशिष्टैः पुण्यैः सुकृतैर्हतमानीतम् । स्वर्गार्थानुष्ठितकर्मशेषाणां स्वर्गदानावदयंभावादिति भावः । कान्तिरस्यास्तीति कान्तिमदुज्ज्वलम् । सारभूतमित्यर्थः । एकं भुक्त्वादन्यत् ॥ “एके मुख्यान्यकेवलाः” इत्यमरः ॥ दिवः स्वर्गस्य खण्डमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । एतेनातिक्रान्तसकलभूलोकनगरसौभाग्यासारत्वमुज्जयिन्या व्यज्यते ॥

दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानां

प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।

यत्र स्त्रीणां हरति सुरतप्लानिपङ्गादुकूलः

शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ३१ ॥

दीर्घीकुर्वन्निति ॥ यत्र विशालायां प्रत्यूषेष्वहर्मुखेषु ॥ “प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यम्” इत्यमरः ॥ पटु प्रस्फुटम् । मदकलं मदेनाव्यक्तमधुरम् ॥ “ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कलः” इत्यमरः । सारसानां पक्षिविशेषाणाम् ॥ “सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः” इति यादवः ॥ यद्वा सारसानां हंसानाम् ॥ “चक्राङ्गः सारसो हंसः” इति शब्दार्णवे ॥ कूजितं रुतं दीर्घीकुर्वन् । विस्तारयन्नित्यर्थः । यावद्वातं शब्दावृत्तेरिति भावः । एतेन प्रियतमः स्वचाटुवाक्यानुसारिक्रीडापक्षिकूजितमविच्छिन्नीकुर्वन्निति च गम्यते । स्फुटितानां विकसितानां कमलानामामोदेन परिमलेन सह या मैत्री संसर्गस्तेन कषायः सुरभिः ॥ “रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे” इति यादवः ॥ अन्यत्र विमर्दगन्धीत्यर्थः ॥ “विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे । आमोदः सोऽतिनिर्हारी” इत्यमरः ॥ अज्ञानुकूलो गात्रसुखस्पर्शः । अन्यत्र गाढालिङ्गनदत्तगात्रसंवाहन इत्यर्थः । भवभूतिना चोक्तम्—“अशिथिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि” इति ॥ संवाह्यन्ते च सुरतश्रान्ताः प्रियैर्युवतयः । एतत्कविरेव वक्ष्यति—“संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानाम्” इति ॥ शिप्रा नाम काचित्त्रत्या नदी तस्या वातः शिप्रावातः ॥ शिप्राग्रहणं शैत्यद्योतनार्थम् ॥ प्रार्थना सुरतस्य याच्ञा तत्र चाटु करोतीति तथोक्तः । पुनः सुरतार्थं प्रियवचनप्रयोक्त्यर्थः ॥ कर्मण्यण्प्रत्ययः ॥ प्रियतमो वल्लभ इव

स्त्रीणां सुरतग्लानिं संभोगखेदं हरति नुदति । चाद्रक्तिभिर्विस्मृतपूर्वरति-
खेदाः स्त्रियः प्रियतमप्रार्थनां सफल्यन्तीति भावः ॥ “प्रार्थनाचाटु-
कारः” इत्यत्र “खण्डितनायिकानुनीता” इति व्याख्याने सुरतग्लानि-
निहरणं न संभवति । तस्याः पूर्वं सुरताभावात्पश्चात्तनसुरतग्लानिहरणं
तु नेदानीन्तनकोपशमनार्थचाटुवचनसाध्यमित्युल्लेखैवोचिता विवेकि-
नाम् ॥ “ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता” इति दश-
रूपके ॥

इतः परं प्रक्षिप्तमपि श्लोकत्रयं व्याख्यायते—

हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः शङ्खशुक्तीः

शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान् ।

दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचिताविद्रुमाणां च भङ्गा-

न्संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥

हारानिति ॥ यस्यां विशालायां कोटिशो विपणिषु पण्यवीथिकासु ॥
“विपणिः पण्यवीथिका” इत्यमरः ॥ रचितान्प्रसारितान् ॥ इदं वि-
शेषणं यथालिङ्गं सर्वत्र संबध्यते । ताराञ्छुद्धान् ॥ “तारो मुक्ता-
दिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके” इति विश्वः ॥ तरलगुटिकान्मध्यमणी-
भूतमहारत्नान् ॥ “तरलो हारमध्यगः” इत्यमरः ॥ “पिण्डे मणौ
महारत्ने गुटिका बद्धपारदे” इति शब्दार्णवे । हारान्मुक्तावलीः ।
तथा कोटिशः शङ्खांश्च शुक्तीश्च मुक्तास्फोटांश्च ॥ “मुक्तास्फोटः
स्त्रियां शुक्तिः शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ शष्पं बालतृणं
तद्वच्छयामान् ॥ “शष्पं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम्” इत्य-
मरः ॥ उन्मयूखप्ररोहानुद्गतरम्याङ्कुरान्मरकतमणीन्गारुडरत्नानि । तथा
विद्रुमाणां भङ्गान्प्रवालखण्डांश्च दृष्ट्वा सलिलनिधयः समुद्रास्तोयमात्र-
मवशेषो येषां ते तादृशाः संलक्ष्यन्ते । तथानुमीयन्त इत्यर्थः । रत्ना-
करादप्यतिरिच्यते रत्नसंपद्भिरिति भावः ॥

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जहे

हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।

अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पाद्य दर्पा-

दित्यागन्तून्रमयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः ॥

प्रद्योतस्येति ॥ अत्र प्रदेशे वत्सराजो वत्सदेशाधीश्वर उदयनः । प्रद्योतस्य नामोज्जयिनीनायकस्य राज्ञः प्रियदुहितरं वासवदत्तां जहे जहार । अत्र स्थले तस्यैव राज्ञः प्रद्योतस्य हैमं सौवर्णं तालद्रुमवनमभूत् । अत्र नलगिरिर्नामिन्द्रदत्तस्तदीयो गजो दर्पान्मदात्स्तम्भमालानमुत्पाद्योद्धृत्योद्भ्रान्त उत्पत्य भ्रमणं कृतवान् । इतीत्थंभूताभिः कथाभिरित्यर्थः । अभिज्ञः पूर्वोक्तकथाभिज्ञः कोविदो जन आगन्तून्देशान्तरादागतान् ॥ औणादिकस्तुन्प्रत्ययः ॥ बन्धून्यत्र विशालायां रमयति विनोदयति ॥ अत्र भाविकालंकारः । तदुक्तम्—“अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षत्वेन लक्षिते । अत्यद्भुतार्थकथनाद्भाविकं तदुदाहृतम् ॥” इति ॥

पत्रश्यामा दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र वाहाः

शैलोद्ग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात् ।

योधाग्रण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः

प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासत्रणाङ्कैः ॥

पत्रेति ॥ हे जलद, यत्र विशालायां वाहा हयाः पत्रश्यामाः पलाशवर्णा अत एव दिनकरहयस्पर्धिनो वर्णतो वेगतश्च सूर्याश्वकल्पास्तथा शैलोद्ग्राः शैलवदुन्नताः करिणः प्रभेदान्मदस्त्रावाद्धेतोस्त्वमिव वृष्टिमन्तः । अग्रं नयन्तीत्यग्रण्यः ॥ “सत्सूद्विष—” इत्यादिना क्विप् ॥ “अग्रग्रामाभ्यां नयतेः” इति वक्तव्याणत्वम् ॥ योधानामग्रण्यो भटश्रेष्ठाः संयुगे युद्धे प्रतिदशमुखमभिरावणं तस्थिवांसः स्थितवन्तः । अत एव चन्द्रहासस्य रावणासेर्वणानि क्षतान्येवाङ्काश्चिह्नानि तैः ॥ “चन्द्रहासौ रावणासावसिमात्रेऽपि च क्वचित्” इति शाश्वतः ॥ प्रत्यादिष्टाभरणरुचयः प्रतिषिद्धभूषणक्रान्ताः । शस्त्रप्रहारा एव वीराणां भूषणमिति भावः ॥ अत्रापि भाविकालंकारः ॥

जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-

बन्धुग्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।

हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिर्ष्वध्वखेदं नयेथा

लक्ष्मीं पश्यंललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३२ ॥

जालोद्गीर्णैरिति ॥ जालोद्गीर्णैर्गवाक्षमार्गनिर्गतैः ॥ “जालं गवाक्ष
आनाये जालके कपटे गणे” इति यादवः ॥ केशसंस्कारधूपैः । वनि-
ताकेशवासनार्थैर्गन्धद्रव्यधूपैरित्यर्थः ॥ अत्र संस्कारधूपयोस्तादर्थ्येऽपि
यूपदार्वादिवत्प्रकृतिविकारत्वाभावादश्वघासादिवत्षष्ठीसमासो न चतुर्थी-
समासः ॥ उपचितवपुः परिपुष्टशरीरः । बन्धौ बन्धुरिति वा प्रीत्या
भवनशिखिभिर्गृहमयूरैर्दत्तो नृत्यमेवोपहार उपायनं यस्मै स तथोक्तः ॥
“उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा” इत्यमरः ॥ कुसुमैः सुरभिषु सुग-
न्धिषु ॥ ललितवनिताः सुन्दरस्त्रियः ॥ “ललितं त्रिषु सुन्दरम्” इति
शब्दार्णवे ॥ तासां पादरागेण लाक्षारसेनाङ्कितेषु चिह्नितेषु हर्म्येषु
धनिकभवनेष्वस्या उज्जयिन्या लक्ष्मीं पश्यन्नध्वनाध्वगमनेन खेदं क्लेशं
नयेथा अपनय ॥

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः

पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ।

धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-

स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्नानतिक्तैर्मरुद्भिः ॥ ३३ ॥

भर्तुरिति ॥ भर्तुः स्वामिनो नीलकण्ठस्य भगवतः कण्ठस्येव छ-
विर्यस्यासौ कण्ठच्छविरिति हेतोर्गणैः प्रमथैः ॥ ‘गणस्तु गणनायां
स्याद्गणेशे प्रमथे चये’ इति शब्दार्णवे ॥ सादरं यथा तथा वीक्ष्य-
माणः सन् । प्रियवस्तुसादृश्यादतिप्रियत्वं भवेदिति भावः । त्रयाणां
भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् ॥ “तद्धितार्थ—” इत्यादिना समासः ॥
तस्य गुरोस्त्रैलोक्यनाथस्य चण्डीश्वरस्य कात्यायनीवल्लभस्य पुण्यं
पावनं धाम महाकालाख्यं स्थानं याया गच्छ ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ श्रे-
यस्करत्वात्सर्वथा यातव्यमिति भावः ॥ उक्तं च स्कान्दे—“आकाशे
तारकं लिङ्गं पाताले हाटकेश्वरम् । मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा काममवा-

१ अध्वखिन्नान्तरात्मा. २ मुक्त्वा खेदम्, त्यक्त्वा खेदम्; रात्रिं नीत्वा-
३ दृश्यमानः. ४ चण्डेश्वरस्य. ५ विरत.

मुयात् ॥” इति ॥ न केवलं मुक्तिस्थानमिदं किंतु विलासस्थानमपीत्या-
ह—धूतेति ॥ कुवलयरजोगन्धिभिरुत्पलपरागगन्धवद्धिस्तोयक्रीडासु
निरतानामासक्तानां युवतीनां स्नानं स्नानीयं चन्दनादि ॥ करणे ल्युट् ॥
“स्नानीयेऽभिषवे स्नानम्” इति यादवः ॥ तेन तिकैः सुरभिभिः ॥
“कटुतिक्तकषायास्तु सौरभे च प्रकीर्तिताः” इति हलायुधः ॥ सौगन्ध्या-
तिशयार्थं विशेषणद्वयम् । गन्धवत्या नाम नद्यास्तत्रत्याया मरुद्धिर्मारु-
तैर्धूतोद्यानं कम्पिताक्रीडमिति धाम्नो विशेषणम् ॥

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले

स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।

कुर्वन्संध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-

मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥ ३४ ॥

अपीति ॥ युग्मम् ॥ हे जलधर, महाकालं नाम पूर्वोक्तं चण्डीश्व-
रस्थानमन्यस्मिन्सन्ध्यातिरिक्तेऽपि काल आसाद्य प्राप्य ते तव स्थातव्यं
त्वया स्थातव्यमित्यर्थः ॥ “कृत्यानां कर्तरि वा” इति षष्ठी ॥
यावद्वावता कालेन भानुः सूर्यो नयनविषयं दृष्टिपथमत्येतिक्रामति ।
अस्तमयकालपर्यन्तं स्थातव्यमित्यर्थः ॥ यावदित्येतदवधारणार्थं ।
“यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः ॥ किमर्थमत
आह—कुर्वन्निति ॥ श्लाघनीयां प्रशस्यां शूलिनः शिवस्य संध्यायां
बलिः पूजा तत्र पटहतां कुर्वन्संपादयन्नामन्द्राणामीषद्गम्भीराणां गर्जिता-
नामविकलमखण्डं फलं लप्स्यसे प्राप्स्यसि ॥ लभेः कर्तरि लृट् ॥ महा-
कालनाथबलिपटहत्वेन विनियोगात्ते गर्जितसाफल्यं स्यादित्यर्थः ॥

पादन्यासैः कणितरशनास्तत्र लीलावधूतै

रत्नच्छायैः खचितबलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।

वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान्प्राप्य वर्षाग्रविन्दू-

नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥ ३५ ॥

१ अभ्येति. २ आमन्त्राणाम्; आमर्द्राणाम्. ३ पादन्यास. ४ रचित.
५ क्लान्त.

पादन्यासैरिति ॥ तत्र संध्याकाले ॥ पादन्यासैश्चरणनिक्षेपैर्नृत्याङ्गैः
 कणिताः शब्दायमाना रशना यासां तास्तथोक्ताः ॥ कणतेरकर्मक-
 त्वात् “गत्यर्थाकर्मक—” इत्यादिना कर्तरि क्तः ॥ लीलया विला-
 सेनावधूतैः कम्पितैः रत्नानां कङ्कणमणीनां छायाया कान्त्या खचिता
 रूषिता वलयश्चामरदण्डा येषां तैः ॥ “वलिश्चामरदण्डे च जराविश्ल-
 थचर्मणि” इति विश्वः ॥ चामरैर्वालव्यजनैः क्लान्तहस्ताः ॥ एतेन
 दैशिकं नृत्यं सूचितम् । तदुक्तं नृत्यसर्वस्वे—“खङ्गकन्दुकवस्त्रादिद-
 ण्डिकाचामरस्रजः । वीणां च धृत्वा यत्कुर्युर्नृत्यं तद्दैशिकं भवेत् ॥”
 इति ॥ वेश्या महाकालनाथमुपेत्य नृत्यन्त्यो गणिकास्त्वत्तो नखपदेषु
 नखक्षतेषु सुखान्सुखकरान् ॥ “सुखहेतौ सुखे सुखम्” इति शब्दा-
 र्णवे ॥ वर्षस्याग्रविन्दून्प्रथमविन्दून्प्राप्य त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटा-
 क्षानपाङ्गानामोक्ष्यन्ते । “परैरुपकृताः सन्तः सद्यः प्रत्युपकुर्वते”
 इति भावः । कामिनीदर्शनीयत्वलक्षणं शिवोपासनाफलं सद्यो लप्स्यस
 इति ध्वनिः ॥

पश्चादुच्चैर्भुजतरुवनं मण्डलेनाभिलीनः

सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः ।

नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छां

शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ ३६ ॥

पश्चादिति ॥ पश्चात्संध्याबल्यनन्तरं पशुपतेः शिवस्य नृत्यारम्भे
 ताण्डवप्रारम्भे प्रतिनवजपापुष्परक्तं प्रत्यग्रजपाकुसुमारुणं संध्यायां
 भवं सान्ध्यं तेजो दधानः । उच्चैरुन्नतं भुजा एव तरवस्तेषां वनं
 मण्डलेन मण्डलाकारेणाभिलीनोऽभिव्याप्तः सन् ॥ कर्तरि क्तः ॥ भ-
 वान्या भवपत्न्या ॥ “इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातु-
 लाचार्याणामानुक्” इति ङीष् । आनुगागमश्च ॥ शान्त उद्वेगो गजा-
 जिनदर्शनभयं ययोस्ते अत एव स्तिमिते निश्चले नयने यस्मिन्क-
 र्मणि तत्तथोक्तम् ॥ “उद्वेगस्त्वरिते क्लेशे भये मन्थरगामिनि” इति
 शब्दार्णवे ॥ भक्तिः पूज्येष्वनुरागः ॥ भावार्थे क्तिन्प्रत्ययः ॥ दृष्टा
 भक्तिर्यस्य स दृष्टभक्तिः सन् । पशुपतेरार्द्रं शोणितार्द्रं यन्नागाजिनं ग-

जचर्म ॥ “अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री” इत्यमरः ॥ तत्रेच्छां हर नि-
वर्तय । त्वमेव तत्स्थाने भवेत्यर्थः । गजासुरमर्दनानन्तरं भगवान्महा-
देवस्तदीयमार्द्राजिनं भुजमण्डलेन विभ्रत्ताण्डवं चकारेति प्रसिद्धिः ॥
दृष्टभक्तिरिति कथं रूपसिद्धिः । दृष्टशब्दस्य “स्त्रियाः पुंवत्-”
इत्यादिना पुंवद्भावस्य दुर्बटत्वादपूरणीप्रियादिष्विति निषेधात् ।
भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठादिति । तदेतच्चोद्यं दृढभक्तिरिति
शब्दमाश्रित्य प्रतिविहितं गणव्याख्याने दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकं
पूर्वपदम् । अदार्यनिवृत्तिपरत्वे दृढशब्दाल्लिङ्गविशेषस्यानुपकारि-
त्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितमिति ॥ भोजराजस्तु—“भक्तौ च कर्मसाध-
नायामित्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्यत इति कर्मार्थत्वे भवानीभक्तिरि-
त्यादि भवति । भावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्भवान्यामित्यादि भवति”
इत्याह । तदेतत्सर्वं सम्यग्विवेचितं रघुवंशसंजीविन्यां “दृढभक्ति-
रिति ज्येष्ठे” इत्यत्र । तस्माद्दृष्टभक्तिरित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य
स्त्रीत्वेन नपुंसकत्वेन च रूपसिद्धिरस्तीति स्थितम् ॥

इत्थं महाकालनाथस्य सेवाप्रकारमभिधाय पुनरपि नगरसंचारप्र-
कारमाह—

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं

रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेदैस्तमोभिः ।

सौदामन्या कनकनिकषस्त्रिंघया दर्शयोर्वी

तोयोत्सर्गस्तनितंमुखरो मा स्मं भूर्विक्लवास्ताः ॥ ३७ ॥

गच्छन्तीनामिति ॥ तत्रोज्जयिन्यां नक्तं रात्रौ रमणवसतिं प्रियम-
वनं प्रति गच्छन्तीनां योषिताम् । अभिसारिकाणामित्यर्थः । सूचिभि-
र्भेदैः । अतिसान्द्रैरित्यर्थः । तमोभी रुद्धालोके निरुद्धदृष्टिप्रसारे
नरपतिपथे राजमार्गे कनकस्य निकषो निकष्यत इति व्युत्पत्त्या नि-
कष उपलगतरेखा तस्येव स्त्रिंघं तेजो यस्यास्तया ॥ “स्त्रिंघं तु म-
सृणे सान्द्रे रम्ये क्लीवे च तेजसि” इति शब्दार्णवे ॥ सुदाम्नाद्रिणै-
कदिवसौदामनी विद्युत् ॥ “तेनैकदिकू” इत्यणप्रत्ययः ॥ तयोर्वी

मार्गं दर्शय । किञ्च तोयोत्सर्गस्तनिताभ्यां वृष्टिगर्जिताभ्यां मुखरः
शब्दायमानो मा स्म भूः । कुतः । ता योषितो विक्लवा भीरवः । ततो
वृष्टिगर्जिते न कार्ये इत्यर्थः ॥ नात्र तोयोत्सर्गसहितं स्तनितमिति वि-
ग्रहः । विशिष्टस्येव केवलस्तनितस्याप्यनिष्टत्वात् । न च द्वन्द्वपक्षे-
ऽल्पात्तरपूर्वनिपातशास्त्रविरोधः । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति सूत्र
एव विपरीतनिर्देशेन पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वज्ञापनादिति ॥

तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां

नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।

दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषं

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ३८ ॥

तामिति ॥ चिरं विलसनात्स्फुरणात्खिन्नं विद्युदेव कलत्रं यस्य
स भवान्सुप्ताः पारावताः कलरवा यस्यां तस्याम् । विविक्तायामित्यर्थः ॥
“पारावतः कलरवः कपोतः” इत्यमरः ॥ जनसंचारस्तत्रासंभावित
एवेति भावः । कस्यांचिद्भवनवलभौ । गृहाच्छादनोपरिभाग इत्यर्थः ॥
“आच्छादनं स्याद्वलभी गृहाणाम्” इति हलायुधः ॥ तां रात्रिं
नीत्वा सूर्ये दृष्टे सति । उदिते सतीत्यर्थः । पुनरप्यध्वशेषं वाहयेत् ।
तथाहि सुहृदां मित्राणामभ्युपेताङ्गीकृतार्थस्य प्रयोजनस्य कृत्या क्रिया
यैस्ते । अभ्युपेतसुहृदार्था इत्यर्थः ॥ सोपेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः ॥
“कृत्या क्रियादेवतयोः कार्ये स्त्री कुपिते त्रिषु” इति यादवः ॥
“कृञः श च” इति चकारात्क्यप् ॥ न मन्दायन्ते खलु न मन्दा
भवन्ति हि । न विलम्ब इत्यर्थः ॥ “लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्”
इति क्यष् । “वा क्यषः” इत्यात्मनेपदम् ॥

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानां

शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ।

प्रालेयास्त्रं कमलवर्दनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः

प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥ ३९ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्काले पूर्वोक्ते सूर्योदयकाले ग्रणयिभिः प्रिय-
 त्तमैः खण्डितानां योषितां नायिकाविशेषाणां ॥ “ज्ञातेऽन्यासङ्ग-
 विकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता” इति दशरूपके ॥ नयनसलिलं
 शान्तिं नेयं नेतव्यम् ॥ नयतिर्द्विकर्मकः ॥ अतो हेतोर्भानोर्वर्त्माशु शीघ्रं
 त्यज । तस्यावरको मा भूरित्यर्थः ॥ विपक्षेऽनिष्टमाचष्टे—सोऽपि
 भानुः । नलान्यम्बुजानि यस्याः सन्तीति नलिनी पद्मिनी ॥ “तृणे-
 ऽम्बुजे नलं ना तु राशि नाले तु न स्त्रियाम्” इति शब्दार्णवे ॥ तस्याः
 स्वकान्तायाः कमलं स्वकुसुममेव वदनं तस्मात्प्रालेयं हिममेवास्त्रमश्रु
 हर्तुं शमयितुं प्रत्यावृत्तः प्रत्यागतः । नलिन्याश्च भर्तुर्भानोर्देशान्तरे
 नलिन्यन्तरगमनात्खण्डितात्वमित्याशयः । ततस्त्वयि । करानंशून्कृण-
 द्धीति कररुत् । क्विप् । तस्मिन्कररुधि सति । हस्तरोधिनि सतीति
 च गम्यते ॥ “बलिहस्तांशवः कराः” इत्यमरः ॥ अनल्पाभ्यसूयो
 ऽधिकविद्वेषः स्यात् । प्रायेणेच्छाविशेषविधाताद्वेषो रोषविशेषश्च
 कामिनां भवतीति भावः । किञ्च “आत्मानं चार्कमीशानं विष्णुं वा
 द्वेष्टि यो जनः । श्रेयांसि तस्य नश्यन्ति रौरवं च भवेद्भुवम् ॥” इति
 निषेधात्कार्यहानिर्भविष्यतीति ध्वनिः ॥

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने

छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।

तस्माद्दस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-

न्मोधीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि ॥ ४० ॥

गम्भीराया इति ॥ गम्भीरा नाम सरित् ॥ उदात्तनायिका च
 ध्वन्यते ॥ तस्याः प्रसन्नेऽनुरक्तत्वाद्दोषरहिते चेतसीव प्रसन्नेऽतिनिर्मले
 पयसि । प्रकृत्या स्वभावेनैव सुभगः सुन्दरः ॥ “सुन्दरेऽधिकभाग्ये च
 दुर्दिनेतरवासरे । तुरीयांशे श्रीमति च सुभगः” इति शब्दार्णवे ॥ ते तव
 छाया चासावात्मा च । सोऽपि प्रतिबिम्बशरीरं च प्रवेशं लप्स्यते ।
 अपिशब्दात्प्रवेशमनिच्छोरपीति भावः । तस्माच्छायाद्वारापि प्रवेशा-
 वश्यंभावित्वादस्या गम्भीरायाः । कुमुदवद्विशदानि धवलानि चटुलानि
 शीघ्राणि शफराणां मीनानामुद्वर्तनान्युल्लुण्ठनान्येव प्रेक्षितान्यवलोक-

नानि ॥ “त्रिषु स्याच्चटुलं शीघ्रम्” इति विश्वः ॥ एतावदेव गम्भीराया अनुरागलिङ्गम् । धैर्याद्धार्यात् । वैयात्यादिति यावत् । मोघीकर्तुं विफलीकर्तुं नार्हसि । नानुरक्ता विप्रलब्धव्येत्यर्थः ॥ धूर्तलक्षणं तु—
“क्लिश्नाति नित्यं गमितां कामिनीमिति सुन्दरः । उपैत्यरक्तां यत्नेन रक्तां धूर्तो विमुञ्चति ॥” इति ॥

तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तावानीरशाखं

नीत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।

प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि

ज्ञातास्वादो विवृत्तजघनां को विहातुं समर्थः ॥ ४१ ॥

तस्या इति ॥ हे सखे, प्राप्ता वानीरशाखा वेतसशाखा येन तत्तथोक्तमत एव किञ्चिदीषत्करधृतं हस्तावलम्बितमिव स्थितम् । मुक्तस्त्यक्तो रोधस्तटमेव नितम्बः कटिर्येन तत्तथोक्तम् ॥ “नितम्बः पश्चिमे श्रोणिभागेऽद्रिकटके कटौ” इति यादवः ॥ नीलं कृष्णवर्णं तस्या गम्भीरायाः सलिलमेव वसनं नीत्वापनीय ॥ प्रस्थानसमये प्रेयसीवसनग्रहणं विरहतापविनोदनार्थमिति प्रसिद्धम् ॥ लम्बमानस्य पीतसलिलभराल्लम्बमानस्य । अन्यत्र जघनारूढस्य । ते तव प्रस्थानं प्रयाणं कथमपि कृच्छ्रेण भावि ॥ कृच्छ्रत्वे हेतुमाह—ज्ञातेति ॥ ज्ञातास्वादोऽनुभूतरसः कः पुमान्विवृतं प्रकटीकृतं जघनं कटिस्तत्पूर्वभागो वा यस्यास्ताम् ॥ “जघनं स्यात्कटौ पूर्वश्रोणिभागापरांशयोः” इति यादवः ॥ विहातुं त्यक्तुं समर्थः । न कोऽपीत्यर्थः ॥

त्वन्निष्यन्दोच्छ्वसितवसुधागन्धसंपर्करम्यः

स्रोतोरन्ध्रध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।

नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते

शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम् ॥ ४२ ॥

त्वदिति ॥ त्वन्निष्यन्देन तव वृष्टयोच्छ्वसिताया उपबृंहिताया वसुधाया भूमेर्गन्धस्य संपर्केण रम्यः । सुरभिरित्यर्थः ॥ स्रोतःशब्दे-नेन्द्रियवाचिना तद्विशेषो घ्राणं लक्ष्यते ॥ “स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः”

इत्यमरः ॥ स्रोतोरन्ध्रेषु नासाग्रकुहरेषु यद्धनितं शब्दस्तेन सुभगं यथा तथा दन्तिभिर्गजैः पीयमानः । वसुधागन्धलोभादाघ्रायमाण इत्यर्थः । अनेन मान्द्यमुच्यते । काननेषु वनेपूदुम्बराणां जन्तुफलानाम् “उदुम्बरोजन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः” इत्यमरः ॥ परिणमयिता परिपाकयिता ॥ “मितां ह्रस्वः” इति ह्रस्वः ॥ शीतो वायुः । देवपूर्वं देवशब्दपूर्वं गिरिम् । देवगिरिमित्यर्थः । उपजिगमिषोरुपगन्तुमिच्छोः ॥ गमेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ ते तव नीचैः शनैर्वास्यति । त्वां वीजयिष्यतीत्यर्थः ॥ संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । “देवपूर्वं गिरिम्” इत्यत्र देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञित्वाभावादवाच्यवचनं दोषमाहुरालंकारिकाः । तदुक्तमेकावल्याम्—“यदवाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं हि तत्” इति ॥ समाधानं तु देवशब्दविशेषितेन गिरिशब्देन शब्दपरेण मेघोपगमनयोग्यो देवगिरिर्लक्ष्यत इति कथंचित्संपाद्यम् ॥

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा

पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्व्योमगङ्गाजलाद्रैः ।

रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-

मत्यादित्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः ॥ ४३ ॥

तत्रेति ॥ तत्र देवगिरौ नियता वसतिर्यस्य तम् । नित्यसंनिहितमित्यर्थः ॥ पुरा किल तारकाख्यासुरविजयसंतुष्टः सुरप्रार्थनावशाद्भगवान्भवानीनन्दनः स्कन्दो नित्यमहमिह सह शिवाभ्यां वसामीत्युक्त्वा तत्र वसतीति प्रसिद्धिः ॥ स्कन्दं कुमारं स्वामिनम् । पुष्पाणां मेघः पुष्पमेघः । पुष्पमेघीकृतात्मा कामरूपत्वात्पुष्पवर्षुकमेघीकृतविग्रहः सन्व्योमगङ्गाजलाद्रैः । पुष्पासारैः पुष्पसंपातैः ॥ “धारासंपात आसारः” इत्यमरः ॥ भवान्स्वयमेव स्नपयत्वभिषिञ्चतु । स्वयंपूजाया उत्तमत्वादिति भावः ॥ तथा च शंभुरहस्ये—“स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा सोदरात्मजैः । मध्यमा या यजेद्भृत्यैरघमा याजनक्रिया ॥” इति । स्कन्दस्य पूज्यत्वसमर्थनेनार्थेनार्थान्तरं न्यस्यति—रक्षेति ॥ तत् भगवान् स्कन्द इत्यर्थः । विधेयप्राधान्यान्नपुंसकनिर्देशः ॥ वासव-

स्येति वासव्यः ॥ “तस्येदम्” इत्यण् ॥ तासां वासवीनामैन्द्रीणां चमूनां सेनानां रक्षाहेतो रक्षायाः कारणेन । रक्षार्थमित्यर्थः ॥ “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति षष्ठी ॥ नवशशिभृता भगवता चन्द्रशेखरेण । वहतीति वहः ॥ पचाद्यच् ॥ हुतस्य वहो हुतवहो वहिस्तस्य मुखे संभृतं संचितम् । आदित्यमतिक्रान्तमत्यादित्यम् ॥ “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति समासः ॥ तेजो हि साक्षाद्भगवतो हरस्यैव मूर्त्यन्तरमित्यर्थः । अतः पूज्यमिति भावः । मुखग्रहणं तु शुद्धत्वसूचनार्थम् । तदुक्तं शंभुरहस्ये—“गवां पश्चाद्विजस्याङ्घ्रिर्योगिनां हृत्कवेर्वचः । परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवह्निवाजिनाम् ॥” इति ॥

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी

पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलंप्रापि कर्णे करोति ।

धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं

पश्चाद्विग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४४ ॥

ज्योतिरिति ॥ ज्योतिषस्तेजसो लेखा राजयस्तासां वलयं मण्डलं यस्यास्तीति तथोक्तम् । गलितं भ्रष्टम् । न तु लौल्यात्स्वयं छिन्नमिति भावः । यस्य मयूरस्य बर्हं पिच्छम् । “पिच्छबर्हं नपुंसके” इत्यमरः ॥ भवानी गौरी । पुत्रप्रेम्णा पुत्रस्नेहेन कुवलयस्य दलं पत्रं तत्प्रापि तद्योगि यथा तथा कर्णे करोति । दलेन सह धारयतीत्यर्थः । यद्वा कुवलयस्य दलंप्रापि दलभाजि दलार्हे कर्णे करोति ॥ क्विन्तात्सप्तमी ॥ दलं परिहृत्य तत्स्थाने बर्हं धत्त इत्यर्थः ॥ नाथस्तु “कुवलयदलक्षेपि” इति पाठमनुसृत्य “क्षेपो निन्दापसारणं वा” इति व्याख्यातवान् ॥ हरशशिरुचा हरशिरश्चन्द्रिकया धौतापाङ्गं स्वतोऽपि शौक्ल्यादतिघवलितनेत्रान्तम् ॥ “अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ” इत्यमरः ॥ पावकस्याग्नेरपत्यं पावकिः स्कन्दः ॥ “अत इञ्” इति इञ् ॥ तस्य तं पूर्वोक्तं मयूरं पश्चात्पुष्पाभिषेचनानन्तरमद्रेर्देवगिरेः कर्तुः ॥ ग्रहणेन गुहासंक्रमणेन गुरुभिः । प्रतिध्वानमहद्भिरित्यर्थः । गर्जितैर्नर्तयेथा नृत्यं कारय । मार्दङ्गिकभावेन भगवन्तं

कुमारमुपास्वेति भावः ॥ “नर्तयेथाः” इत्यत्र “अणावकर्मकाच्चित्तव-
त्कर्तृकात्” इत्यात्मनेपदापवादः । “निगरणचलनार्थेभ्यश्च” इति
परस्मैपदं न भवति तस्य “न पादम्याड्यमाड्यसपरिमुहुरुचिनृतिव-
द्वसः” इति प्रतिषेधात् ॥

आराध्यैनं शरवणभवं देवमुल्लङ्घिताध्वा

सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ।

व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्य-

न्स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥ ४५ ॥

आराध्येति ॥ एनं पूर्वोक्तं शरा बाणतृणानि ॥ “शरो बाणे
बाणतृणे” इति शब्दार्णवे ॥ तेषां वनं शरवणम् ॥ “प्रनिरन्तः-
शरे-” इत्यादिना णत्वम् ॥ तत्र भवो जन्म यस्य तं शरवणभ-
वम् ॥ “अवज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” इति
वामनः । अवज्योऽगतिकत्वादाश्रयणीय इत्यर्थः ॥ देवं स्कन्दम् ॥
“शरजन्मा षडाननः” इत्यमरः ॥ आराध्योपास्य वीणिभिर्वीणाव-
द्धिः ॥ व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ सिद्धद्वन्द्वैः सिद्धमिथुनैः । भगवन्तं
स्कन्दमुपवीणयितुमागतैरिति भावः । जलकणभयात् । जलसेकस्य
वीणाक्कणनप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । मुक्तमार्गस्त्यक्तवर्त्मा सञ्चुल्ल-
ङ्घिताध्वा । कियन्तमध्वानं गत इत्यर्थः । सुरभितनयानां गवामालम्भेन
संज्ञपनेन जायत इति तथोक्तम् । भुवि लोके स्रोतोमूर्त्या प्रवाहरू-
पेण परिणतां रूपविशेषमापन्नां रन्तिदेवस्य दशपुरपतेर्महाराजस्य
कीर्तिम् । चर्मण्वत्याख्यां नदीमित्यर्थः । मानयिष्यन्सत्कारयिष्य-
न्व्यालम्बेथाः । आलम्ब्यावतरेरित्यर्थः । पुरा किल राज्ञो रन्तिदेव-
स्य गवालम्भेष्वेकत्र संभृताद्रक्तनिष्यन्दाच्चर्मराशेः काचिन्नदी सस्यन्दे ।
सा चर्मण्वतीत्याख्यायत इति ॥

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरै

तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।

प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-

रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ४६ ॥

त्वयीति ॥ शार्ङ्गिणः कृष्णस्य वर्णस्य कान्तेश्चौरे वर्णचौरे ।
तत्तुल्यवर्ण इत्यर्थः । त्वयि जलमादातुमवनते सति पृथुमपि दूरत्वात्तनुं
सूक्ष्मतया प्रतीयमानं तस्याः सिन्धोश्चर्मण्वत्याख्यायाः प्रवाहम् । गगने
गतिर्येषां ते गगनगतयः खेचराः सिद्धगन्धर्वादयः ॥ अयमपि बहु-
व्रीहिः पूर्ववज्जन्माद्युत्तरपदेषु द्रष्टव्यः ॥ नूनं सत्यं दृष्टीरावर्ज्य
नियम्यैकमेकयष्टिकं स्थूलो महान्मध्यो मध्यमणीभूत इन्द्रनीलो यस्य
तं भुवो भूमेर्मुक्तागुणं मुक्ताहारमिव प्रेक्षिष्यन्ते ॥ अत्रात्यन्तनीलमेघ-
संगतस्य प्रवाहस्य भूकण्ठमुक्तागुणत्वेनोपेक्षणादुपेक्षेयमितीवशब्देन
व्यज्यते । निरुक्तकारस्तु “तत्र तत्रोपमा यत्र इवशब्दस्य दर्शनम्”
इतीवशब्ददर्शनादत्राप्युपमैवेति बभ्राम् ॥

तामुत्तीर्य व्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां

पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभागाम् ।

कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मबिम्बं

पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ४७ ॥

तामिति ॥ तां चर्मण्वतीमुत्तीर्य भ्रुवो लता इव भ्रूलताः ॥ उपमि-
तसमासः ॥ तासां विभ्रमा विलासाः परिचिताः क्लृप्ता येषु तेषां
पक्ष्माणि नेत्रलोमानि ॥ “पक्ष्म सूत्रे च सूक्ष्मांशे किञ्चलके नेत्रलो-
मनि” इति विश्वः ॥ तेषामुत्क्षेपादुन्नमनाद्धेतोः । कृष्णाश्च ताः
शाराश्च कृष्णशारा नीलशबलाः ॥ “वर्णो वर्णेन” इति समासः ॥
“कृष्णरक्तसिताः शाराः” इति यादवः ॥ ततश्च शारशब्दादेव
सिद्धे काष्ण्ये पुनः कृष्णपदोपादानं काष्ण्यप्राधान्यार्थम् । रक्तत्वं
तु न विवक्षितमुपमानानुसारात्तस्य स्वाभाविकस्य स्त्रीनेत्रेषु सामुद्रिक-
विरोधादितरस्याप्रसङ्गात् । कचिद्भावकथनं तूपपत्तिविषयम् ॥ उपरि
विलसन्त्यः कृष्णशाराः प्रभा येषां तेषाम् । कुन्दानि माध्यकुसुमानि ॥
“माध्यं कुन्दम्” इत्यमरः ॥ तेषां क्षेप इतस्ततश्चलनं तस्यानुगा

अनुसारिणो ये मधुकरास्तेषां श्रियं मुष्णन्तीति तथोक्तानाम् । क्षिप्य-
माणकुन्दानुविधायिमधुकरकल्पानामित्यर्थः । दशपुरं रन्तिदेवस्य न-
गरं तस्य वध्वः स्त्रियः ॥ “वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च” इत्यमरः ॥
तासां नेत्रकौतूहलानां नेत्राभिलाषाणाम् । साभिलाषदृष्टीनामित्यर्थः ।
आत्मविम्बं स्वमूर्तिं पात्रीकुर्वन्विषयीकुर्वन्त्रज गच्छ ॥

ब्रह्मावर्तं जनपदमथ च्छायया गाहमानः

क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।

राजन्यानां सितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा

धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ॥ ४८ ॥

ब्रह्मावर्तमिति ॥ अथानन्तरं ब्रह्मावर्तं नाम जनपदं देशम् ॥ अत्र
मनुः—“सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मा-
वर्तं प्रचक्षते ॥” इति ॥ छाययानात्तपमण्डलेन गाहमानः प्रविशन्न
तु स्वरूपेण । “पीठक्षेत्राश्रमादीनि परिवृत्यान्यतो ब्रजेत्” इति
वचनात् । क्षत्रप्रधनपिशुनम् । अद्यापि शिरःकपालादिमत्तया कुरुपा-
ण्डवयुद्धसूचकमित्यर्थः ॥ “युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्”
इत्यमरः ॥ तत्प्रसिद्धं कुरूणामिदं कौरवं क्षेत्रं भजेथाः । कुरुक्षेत्रं
ब्रजेत्यर्थः । यत्र कुरुक्षेत्रे गाण्ड्यस्यास्तीति गाण्डीवं धनुर्विशेषः ॥
“गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्” इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः ॥ “कपि-
ध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ” इत्यमरः ॥ तद्धनुर्यस्य स
गाण्डीवधन्वाऽर्जुनः ॥ “वा संज्ञायाम्” इत्यनडादेशः ॥ सितशर-
शतैर्निशितबाणसहस्रै राजन्यानां राज्ञां मुखानि धाराणामुदकधाराणां
पातैः कमलानि त्वमिवाभ्यवर्षदभिमुखं वृष्टवान् । शरवर्षेण शिरांसि
चिच्छेदेत्यर्थः ॥

हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्गां

बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ।

कृत्वा तासांमभिगममपां सौम्य सारस्वतीना-

मन्तः शुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥ ४९ ॥

हित्वेति ॥ बन्धुप्रीत्या कुरुपाण्डवस्नेहेन ॥ न तु भयेन । समरवि-
मुखो युद्धनिःस्पृहः । लाङ्गलमस्यास्तीति लाङ्गली हलधरः । अभिमतर-
सामभीष्टस्वादां तथा रेवत्याः स्वप्रियाया लोचने एवाङ्कः प्रतिबिम्बित-
त्वाच्चिह्नं यस्यास्तां हालां सुराम् ॥ “सुरा हलिप्रिया हाला” इत्य-
मरः ॥ “अभिप्रयुक्तं देशभाषापदमित्यत्र सूत्रे हालेति देश-
भाषापदमप्यतीव कविप्रयोगात्साधु” इत्युदाजहार वामनः ॥ हित्वा
त्यक्त्वा । दुस्त्यजामपीति भावः । याः । सारस्वतीरपः सिषेवे । हे
सौम्य सुभग, त्वं तासां सरस्वत्या नद्या इमाः सारस्वत्यस्तासामभिगमं
सेवां कृत्वान्तोऽन्तरात्मनि शुद्धो निर्मलो निर्दोषो भविता ॥ “ण्वु-
ल्लृचौ” इति लृच् ॥ अपि सद्य एव पूतो भविष्यसीत्यर्थः ॥
“वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” इति वर्तमानप्रत्ययः ॥ वर्णमात्रेण
वर्णेनैव कृष्णः श्यामः । न तु पापेनेत्यर्थः । अन्तःशुद्धिरेव संपाद्या
न तु बाह्या । बहिःशुद्धोऽपि सूतवधप्रायश्चित्तार्थं सारस्वतसलिल-
सेवी तत्र भगवान्बलभद्र एव निदर्शनम् । अतो भवतापि सरस्वती
सर्वथा सेवितव्येति भावः ॥

तस्माद्रच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णा

जहोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपङ्क्तिम् ।

गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येवं फेनैः

शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलग्नोर्मिहस्ता ॥ ५० ॥

तस्मादिति ॥ तस्मात्कुरुक्षेत्रात्कनखलस्याद्रेः समीपेऽनुकनखलम् ॥
“अनुर्यत्समया” इत्यव्ययीभावः ॥ शैलराजाद्धिमवतोऽवतीर्णा स-
गरतनयानां स्वर्गसोपानपङ्क्तिम् । स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतामित्यर्थः । जहो-
र्नाम राज्ञः कन्यां जाह्नवीं गच्छेर्गच्छ ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ या जा-
ह्नवी गौर्या वक्त्रे या भ्रुकुटिरचना सापत्यरोषाद्भ्रूभङ्गकरणं तां फेनै-
र्विहस्यावहस्येव ॥ धावत्यात्फेनानां हासत्वेनोत्प्रेक्षा । इन्दौ शिरो-
माणिक्यभूते लग्ना ऊर्मय एव हस्ता यस्याः सेन्दुलग्नोर्मिहस्ता सती
शंभोः केशग्रहणमकरोत् । यथा काचित्प्रौढा नायिका सपत्नीमसह-
माना स्ववाल्लभ्यं प्रकटयन्ती स्वभर्तारं सह शिरोरत्नेन केशेष्वकर्ष-

ति तद्ददिति भावः ॥ इदं च पुरा किल भगीरथप्रार्थनया भगवतीं गगनपथात्पतन्तीं गङ्गां गङ्गाधरो जटाजूटेन जग्राहेति कथामुपजी-
व्योक्तम् ॥

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्बी
त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः ।
संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ
स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥ ५१ ॥

तस्या इति ॥ सुरगज इव कश्चिद्दिग्गज इव व्योम्नि पश्चादूर्ध्वं पश्चा-
र्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेन लम्बत इति पश्चा-
र्धलम्बी सन्पश्चार्धभागेन व्योम्नि स्थित्वा । पूर्वार्धेन जलोन्मुख इत्यर्थः ।
अच्छस्फटिकविशदं निर्मलस्फटिकावदातं तस्या गङ्गाया अम्भस्तिर्य-
क्तिरश्चीनं यथा तथा पातुं त्वं तर्कयेर्विचारयेश्चेत् । सपदि स्रोतसि
प्रवाहे संसर्पन्त्या संक्रामन्त्या भवतश्छायया प्रतिबिम्बेनासौ गङ्गा
अस्थाने प्रयागादन्यत्रोपगतः प्राप्तो यमुनासंगमो यया सा तथाभूतेवा-
भिरामा स्यात् ॥

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगन्धैर्मृगाणां
तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।
वक्ष्यस्यध्वश्रमविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः
शोभां शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५२ ॥

आसीनानामिति ॥ आसीनानामुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरिका-
मृगाणाम् ॥ अन्यथा नाभिगन्धानुपपत्तेः ॥ नाभिगन्धैः कस्तूरिगन्धै-
स्तेषां तदुद्भवत्वात् । अत एव मृगनाभिसंज्ञा च ॥ “मृगनाभिर्मृ-
गमदः कस्तूरी च” इत्यमरः ॥ अथवा नाभयः कस्तूर्यः ॥ “नाभिः
प्रधाने कस्तूरीमदे च क्वचिदीरितः” इति विश्वः ॥ तासां गन्धैः सुरभि-
ताः सुरभीकृताः शिला यस्य तं तस्या गङ्गाया एव प्रभवत्यस्मादिति
प्रभवः कारणम् । तुषारैर्गौरं सितम् ॥ “अवदातः सितो गौरः”

१ पूर्वार्धलम्बी. २ संतर्प्यन्त्या. ३ सा. ४ उपनत. ५ संगमेन. ६ शु-
भ्राम्; रम्याम्.

इत्यमरः ॥ अचलं प्राप्य । विनीयतेऽनेनेति विनयनम् ॥ करणे ल्युट् ॥ अध्वश्रमस्य विनयनेऽपनोदके तस्य हिमाद्रेः शृङ्गे निषण्णः सन् । शुभ्रो यस्त्रिनयनस्य व्यम्बकस्य वृषो वृषभः ॥ “सुकृते वृषभे वृषः” इत्यमरः ॥ तेनोत्खातेन विदारितेन पङ्केन सहोपमेयामुपमातुमर्हां शोभां वक्ष्यसि वोढासि । वहतेर्लृट् ॥ “त्रिनयन—” इत्यत्र “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति णत्वं न भवति “क्षुभ्रादिषु च” इति निषेधात् ॥ तस्याः प्रभवमित्यादिना हिमाद्रौ मेघस्य वैवाहिको गृहविहारो ध्वन्यते ॥

तं चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा

बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो द्वाग्निः ।

अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रै-

रापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५३ ॥

तमिति ॥ वायौ वनवाते सरति वाति सति सरलानां देवदारुद्रुमाणां स्कन्धाः प्रदेशविशेषाः ॥ “अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोः” इत्यमरः ॥ तेषां संघट्टनेन संघर्षणेन जन्मयस्य स तथोक्तः ॥ जन्मोत्तरपदत्वाद्यधिकरणोऽपि बहुव्रीहिः साधुरित्युक्तम् ॥ उल्काभिः स्फुलिङ्गैः क्षपिता निर्दग्धाश्चमरीणां बालभाराः केशसमूहा येन । दव एवाग्निर्दवाग्निर्वनवह्निः ॥ “वने च वनवह्नौ च दवो दाव इतीष्यते” इति यादवः ॥ तं हिमाद्रिं बाधेत चेत्पीडयेद्यदि । एनं दवाग्निं वारिधारासहस्रैः शमयितुमर्हसि ॥ युक्तं चैतदित्याह—उत्तमानां महतां संपदः समृद्धय आपन्नानामार्तानामार्तिप्रशमनमापन्निवारणमेव फलं प्रयोजनं यासां तास्तथोक्ता हि । अतो हिमाचलस्य दावानलस्त्वया शमयितव्य इति भावः ॥

ये सैरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मि-

न्मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपौतावकीर्णा-

न्के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥ ५४ ॥

१ त्वां मुक्तध्वनिमसहनाः. २ कायभङ्गाय. ३ दर्पोत्सेकादुपरि. ४ लङ्घयिष्यन्त्यलङ्घयम्. ५ हासा.

य इति ॥ तस्मिन्हिमाद्रौ संरम्भः कोपः ॥ “संरम्भः संक्रमे कोपे” इति शब्दार्णवे ॥ तेनोत्पतन उत्प्लवने रभसो वेगो येषां ते तथोक्ताः ॥ “रभसो वेगहर्षयोः” इत्यमरः ॥ ये शरभा अष्टापद-मृगविशेषाः ॥ “शरभः शलभे चाष्टापदे प्रोक्तो मृगान्तरे” इति विश्वः ॥ मुक्तोऽध्वा शरभोत्प्लवनमार्गो येन तं भवन्तं सपदि स्वाङ्गभङ्गाय लङ्घयेयुः संभावनायां लिङ् ॥ भवतोऽतिदूरत्वात्स्वाङ्गभङ्गातिरिक्तं फलं नास्ति लङ्घनस्येत्यर्थः । ताञ्शरभास्तुमुलाः संकुलाः करका वर्षोपलाः ॥ “वर्षोपलस्तु करका” इत्यमरः ॥ तासां वृष्टिस्तस्याः पातेनावकीर्णान्वि-क्षितान्कुर्वार्थाः कुरुष्व ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥ क्षुद्रोऽप्यधिक्षिपन्प्रतिपक्षः सद्यः प्रतिक्षेप्तव्य इति भावः । तथाहि । आरभ्यन्त इत्यारम्भाः क-र्माणि तेषु यत्न उद्योगः स निष्फलो येषां ते तथोक्ताः । निष्फलक-र्मोपक्रमा इत्यर्थः । अतः के वा परिभवपदं तिरस्कारपदं न स्युर्न भ-वन्ति । सर्व एव भवन्तीत्यर्थः ॥ यदत्र “वनोपलस्तु करके” इति यादव-वचनात्करकशब्दस्य नियतपुंलिङ्गताभिप्रायेण “करकाणामवृष्टिः” इति केषांचिद्व्याख्यानं तदन्ये नानुमन्यन्ते । “वर्षोपलस्तु करका” इत्यम-रवचनव्याख्याने क्षीरस्वामिना “कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः” इति नानार्थे पुंस्यपि वक्ष्यतीति वदतोभयलिङ्गताप्रकाश-नात् । यादवस्य तु पुंलिङ्गताविधाने तात्पर्यं न तु स्त्रीलिङ्गतानिषेध इति न तद्विरोधोऽपि । “करकस्तु करङ्गे स्याद्वाडिमे च कमण्ड-लौ । पक्षिभेदे करे चापि करका च वनोपले” इति विश्वप्रकाशव-चने तूभयलिङ्गता व्यक्तैवेति न कुत्रापि विरोधवार्ता । अत एव रुद्रः— “वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते” इति ॥

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः

शश्वत्सिद्धैरुपचितत्रलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।

यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः

संकल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धानाः ॥ ५५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र हिमाद्रौ दृषदि कस्यांचिच्छिलायां व्यक्तं प्रकटं शश्वत्सदा सिद्धैर्योगिभिः ॥ “सिद्धिर्निष्पत्तियोगयोः” इति विश्वः ॥

उपचितबलिं रचितपूजाविधिम् ॥ “बलिः पूजोपहारयोः” इति या-
दवः ॥ अर्धश्चासाविन्दुश्चेत्यर्धेन्दुः ॥ “अर्धः खण्डे समेऽशके”
इति विश्वः ॥ स मौलौ यस्य तस्येश्वरस्य चरणन्यासं पादविन्या-
सम् । भक्तिः पूज्येष्वनुरागस्तया नम्रः सन्परीयाः प्रदक्षिणं कुरु ॥
परिपूर्वादिणो लिङ् ॥ यस्मिन्पादन्यासे दृष्टे सत्युद्भूतपापा निरस्त-
कल्मषाः सन्तः श्रद्धाणा विश्वसन्तः पुरुषा । श्रद्धा विश्वासः । आ-
स्तिव्यबुद्धिरिति यावत् ॥ “श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिर्वक्तव्या” इति
श्रत्पूर्वाद्घातेः शानच् ॥ करणस्य क्षेत्रस्य विगमादूर्ध्वं देहत्यागान-
न्तरम् ॥ “करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेषु च” इत्यमरः ॥
स्थिरं शाश्वतं गणानां प्रमथानां पदं स्थानम् ॥ “गणाः प्रमथसं-
ख्यौघाः” इति वैजयन्ती ॥ तस्य प्राप्तये संकल्पन्ते समर्था भवन्ति ॥
कूपेः कर्त्तृत्वत्त्वात्त्वत्त्वोच्चारणे “नमःस्वस्ति—” इत्यादिना
चतुर्थी ॥ “अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्” इति भाष्यकारः ॥ “अ-
व्यक्तं व्यञ्जयामास शिवः श्रीचरणद्वयम् ॥ हिमाद्रौ शांभवादीनां
सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ दृष्ट्वा श्रीचरणन्यासं साधकः स्थितये तनुम् ।
इच्छाधीनशरीरो हि विचरेच्च जगत्रयत् ॥ इति शंभुरहस्ये ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः

संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किंनरीभिः ।

निर्हादस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्या-

त्संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥ ५६ ॥

शब्दायन्त इति ॥ हे मेघ, अनिलैः पूर्यमाणाः कीचका वेणुवि-
शेषाः ॥ “वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः “इत्यमरः ।
“कीचको दैत्यभेदे स्याच्छुष्कवंशे द्रुमान्तरे” इति विश्वः ॥ मधुरं श्रु-
तिसुखं यथा तथा शब्दायन्ते शब्दं कुर्वन्ति । स्वनन्तीत्यर्थः ॥
“शब्दवैरकलहाअकण्वमेघेभ्यः करणे” इत्यादिना क्यङ् ॥ अनेन
वंशवाद्यसंपत्तिरुक्ता । संसक्ताभिः संयुक्ताभिर्वेशवाद्यानुषक्ताभिर्वा ॥
“संरक्ताः” इति पाठे संरक्तकण्ठीभिरित्यर्थः ॥ किंनरीभिः किंनरस्त्री-
भिः । त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् ॥ “तद्धितार्थोत्तरपद—”

इति समासः । पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम् ॥ तस्य विजयो गीयते । कन्द-
रेषु दरीषु ॥ “दरी तु कन्दरो वा स्त्री” इत्यमरः ॥ ते तव
निर्हादो मुरजे वाद्यभेदे ध्वनिरिव । मुरजध्वनिरिवेत्यर्थः । स्याच्चेत्तर्हि
तत्र चरणसमीपे पशुपतेर्नियसंनिहितस्य शिवस्य संगीतम् ॥ “तौर्यत्रिकं
तु संगीतं न्यायारम्भे प्रसिद्धके ॥ तूर्याणां त्रितये च” इति शब्दा-
र्णवे ॥ तदेवार्थः संगीतार्थः संगीतवस्तु ॥ “अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्र-
योजननिवृत्तिषु” इत्यमरः ॥ समग्रः संपूर्णो भावी ननु भविष्यति
खलु ॥ “भविष्यति गम्यादयः” इति भविष्यदर्थे णिनिः ॥

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषा-

न्हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौञ्चरन्ध्रम् ।

तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभि

श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥ ५७ ॥

प्रालेयेति ॥ प्रालेयाद्रेर्हिमाद्रेरुपतटं तटसमीपे ॥ “अव्ययं वि-
भक्ति—” इत्यादिना समीपार्थेऽव्ययीभावः ॥ तांस्तान् ॥ वीप्सायां
द्विरुक्तिः ॥ विशेषान्द्रष्टव्यार्थान् ॥ “विशेषोऽवयवे द्रव्ये द्रष्टव्यो-
त्तमवस्तुनि” इति शब्दार्णवे ॥ अतिक्रम्यानुसरेर्गच्छेरित्यनागतेन
संबन्धः ॥ हंसानां द्वारं हंसद्वारम् ॥ मानसप्रस्थायिनो हंसाः क्रौञ्च-
रन्ध्रेण संचरन्त इत्यागमः ॥ भृगुपतेर्जामदभ्यस्य यशोवर्त्म । यशः-
प्रवृत्तिकारणमित्यर्थः । यत्क्रौञ्चस्याद्रे रन्ध्रमस्ति तेन क्रौञ्चबिलेन
बलेर्देत्यस्य नियमने बन्धनेऽभ्युद्यतस्य प्रवृत्तस्य विष्णोर्व्यापकस्य
त्रिविक्रमस्य श्यामः कृष्णवर्णः पाद इव तिर्यगायामेन क्षिप्रप्रवेशनार्थं
तिरश्चीनदैर्घ्येण शोभत इति तथाविधः सन्नोदीचीमुत्तरां दिशमनुस-
रेरनुगच्छ ॥ पुरा किल भगवतो देवाद्भूर्जटैर्धनुरूपनिषदमधीयानेन
भृगुनन्दनेन स्कन्दस्य स्पर्धया क्रौञ्चशिखरिणमतिनिशितविशिखमुखेन
हेलया मृत्पिण्डभेदं भित्त्वा तत एव क्रौञ्चक्रोडादेव सद्यः समुज्जृ-
म्भिते । कस्मिन्नपि यशःक्षीरनिधौ निखिलमपि जगज्जालमाप्लावितमिति
कथा श्रूयते ॥

उपचितबलिं रचितपूजाविधिम् ॥ “बलिः पूजोपहारयोः” इति या-
दवः ॥ अर्धश्चासाविन्दुश्चेत्यर्धेन्दुः ॥ “अर्धः खण्डे समेऽशके”
इति विश्वः ॥ स मौलौ यस्य तस्येश्वरस्य चरणन्यासं पादविन्या-
सम् । भक्तिः पूज्येष्वनुरागस्तया नम्रः सन्परीयाः प्रदक्षिणं कुरु ॥
परिपूर्वादिणो लिङ् ॥ यस्मिन्पादन्यासे दृष्टे सत्युद्भूतपापा निरस्त-
कल्मषाः सन्तः श्रद्धाना विश्वसन्तः पुरुषा । श्रद्धा विश्वासः । आ-
स्तिक्यबुद्धिरिति यावत् ॥ “श्रदन्तरोरुपसर्गवद्धृत्तिर्वक्तव्या” इति
श्रत्पूर्वाद्घातेः शानच् ॥ करणस्य क्षेत्रस्य विगमादूर्ध्वं देहत्यागान-
न्तरम् ॥ “करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेषु च” इत्यमरः ॥
स्थिरं शाश्वतं गणानां प्रमथानां पदं स्थानम् ॥ “गणाः प्रमथसं-
ख्यौघाः” इति वैजयन्ती ॥ तस्य प्राप्तये संकल्पन्ते समर्था भवन्ति ॥
कूपेः पर्याप्तिवचनस्यालमर्थत्वात्तद्योगे “नमःस्वस्ति—” इत्यादिना
चतुर्थी ॥ “अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्” इति भाष्यकारः ॥ “अ-
व्यक्तं व्यञ्जयामास शिवः श्रीचरणद्वयम् ॥ हिमाद्रौ शांभवादीनां
सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ दृष्ट्वा श्रीचरणन्यासं साधकः स्थितये तनुम् ।
इच्छाधीनशरीरो हि विचरेच्च जगत्रयत् ॥ इति शंभुरहस्ये ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः

संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किंनरीभिः ।

निर्हादस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्या-

त्संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥ ५६ ॥

शब्दायन्त इति ॥ हे मेघ, अनिलैः पूर्यमाणाः कीचका वेणुवि-
शेषाः ॥ “वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः “इत्यमरः ।
“कीचको दैत्यभेदे स्याच्छुष्कवंशे द्रुमान्तरे” इति विश्वः ॥ मधुरं श्रु-
तिसुखं यथा तथा शब्दायन्ते शब्दं कुर्वन्ति । स्वनन्तीत्यर्थः ॥
“शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे” इत्यादिना क्यङ् ॥ अनेन
वंशवाद्यसंपत्तिरुक्ता । संसक्ताभिः संयुक्ताभिर्वंशवाद्यानुषक्ताभिर्वा ॥
“संरक्ताः” इति पाठे संरक्तकण्ठीभिरित्यर्थः ॥ किंनरीभिः किंनरस्त्री-
भिः । त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरम् ॥ “तद्धितार्थोत्तरपद—”

मुत्पश्यामि । शोभा भविष्यतीति तर्कयामीत्यर्थः ॥ श्रौती पूर्णो-
पमालंकारः ॥

हित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता

क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ।

भङ्गीभक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः

सोपानत्वं कुरु मणितटारोहणायग्रयायी ॥ ६० ॥

हित्वेति ॥ तस्मिन्क्रीडाशैले कैलासे ॥ “कैलासः कनकाद्रिश्च
मन्दरो गन्धमादनः । क्रीडार्थं निर्मिताः शंभोर्देवैः क्रीडाद्रयोऽभवन्”^१
इति शंभुरहस्ये ॥ शंभुना शिवेन भुजग एव वलयः कङ्कणं हित्वा
गौर्या भीरुत्वात्त्यक्त्वा दत्तहस्ता सती गौरी पादचारेण विचरेद्यदि
तर्ह्यग्रयायी पुरोगतस्त्रश्च स्तम्भितो घनीभावं प्रापितोऽन्तर्जलस्यौघः
प्रवाहो यस्य स तथाभूतः । भङ्गीनां पर्वणां भक्त्या रचनया विरचित-
वपुः कल्पितशरीरः सन् मणीनां तटं मणितटं तस्यारोहणाय सोपा-
नत्वं कुरु । सोपानभावं भजेत्यर्थः ॥

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्धृन्नोद्गीर्णतोयं

नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।

ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे धर्मलब्धस्य न स्या-

त्क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भाययेस्ताः ॥ ६१ ॥

तत्रेति ॥ तत्र कैलासेऽवश्यं सर्वथा सुरयुवतयो वलयकुलिशानि
कङ्कणकोटयः ॥ शतकोटिवाचिना कुलिशशब्देन कोटिमात्रं लक्ष्य-
ते ॥ तैरुद्धृन्नानि प्रहारास्तैरुद्गीर्णमुत्सृष्टं तोयं येन तं त्वां यन्त्रेषु
धारा यन्त्रधारास्तासां गृहत्वं कृत्रिमधारागृहत्वं नेष्यन्ति प्रापयिष्य-
न्ति ॥ हे सखे मित्र, धर्मे निदाघे लब्धस्य ॥ धर्मलब्धत्वं चास्य
देवभूमिषु सर्वदा सर्वतुसमाहारात्प्राथमिकमेघत्वाद्वा । यथोक्तम्—“आ-
षाढस्य प्रथम—” इति ॥ तव ताभ्यः सुरयुवतिभ्यो मोक्षो न स्या-
द्यदि तदा क्रीडालोलाः क्रीडासक्ताः । प्रमत्ता इत्यर्थः । ताः सुरयुवतीः

१ नीलम्. २ विहरेत्. ३ कुरु सुखपदारोहणायग्रयायी; व्रज पदसुखस्पर्श-
मारोहणेषु. ४ जनितसलिलोद्धारमन्तःप्रवेशम्. ५ शर्व.

श्रवणपरुषैः कर्णकटुभिर्गर्जितैः करणैर्भाययेस्त्रासयेः ॥ अत्र हेतुभयाभा-
वादात्मनेपदं षुगागमश्च न ॥

हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः

कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।

धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वातै-

र्नानाचेष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ॥ ६२ ॥

हेमेति ॥ हे जलद, हेमाम्भोजानां प्रसवि जनकम् ॥ “जि-
दक्षि—” इत्यादिनेनिप्रत्ययः ॥ मानसस्य सरसः सलिलमाददानः ।
पिबन्नित्यर्थः । तथैरावतस्येन्द्रगजस्य । कामचारित्वाद्वा शिवसेवार्थ-
मिन्द्रागमनाद्वा समागतस्येति भावः । क्षणे जलादानकाले मुखे पटेन
या प्रीतिस्तां कुर्वन् ॥ तथा कल्पद्रुमाणां किसलयानि पल्लवभूतान्यं-
शुकानि सूक्ष्मवस्त्राणीव ॥ “अंशुकं वस्त्रमात्रे स्यात्परिधानोत्तरीय-
योः । सूक्ष्मवस्त्रे नातिदीप्तौ” इति शब्दार्णवे ॥ वातैर्भेघवातैर्धुन्वन् ।
नाना बहुविधाश्चेष्टास्तोयपानादयो येषु तैर्ललितैः क्रीडितैः ॥ “ना
भावभेदे स्त्रीनृत्ये ललितं त्रिषु सुन्दरे । अस्त्रियां प्रमदागारे क्रीडिते
जातपल्लवे” इति शब्दार्णवे ॥ तं नगेन्द्रं कैलासं कामं यथेष्टं
निर्विशेः समुपभुङ्क्ष्व ॥ “निर्वेशो भृतिभोगयोः” इत्यमरः । यथे-
च्छविहारो मित्रगृहेषु मैत्र्याः फलम् । सहजमित्रं च ते कैलासः ।
मेघपर्वतयोरञ्जसूर्ययोरब्धिचन्द्रयोः शिखिजीमूतयोः समीराभ्योर्भिन्नता
स्वयमिति भावः ॥

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलां

न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।

या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना

मुक्ताजालप्रथितमलकं कामिनीवाभवृन्दम् ॥ ६३ ॥

१ कामात्. २ ऐरावणस्य. ३ धुन्वन्वातैः सजलपृषतैः (नयनैः) कल्पवृ-
क्षांशुकानि च्छायाभिन्नस्फटिकविशदं निर्विशेः पर्वतं तम्. ४ उच्चैर्विमानैः.

तस्येति ॥ प्रणयिनः प्रियतमस्येव तस्य कैलासस्योत्सङ्ग ऊर्ध्वभागे कटौ च ॥ “उत्सङ्गो मुक्तसंयोगे सक्थिन्यूर्ध्वतलेऽपि च” इति मालतीमालायाम् ॥ गङ्गा दुकूलं शुभ्रवस्त्रमिवेत्युपमितसमासः ॥ “दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यादुत्तरीये सितांशुके” इति शब्दार्णवे ॥ अन्यत्र तु गङ्गैव दुकूलम् । तत्स्रस्तं यस्यास्तां तथोक्तामलकां कुबेरनगरीं दृष्ट्वा । कामिनीमिवेति शेषः । हे कामचारिन्, त्वं पुनस्त्वं तु न ज्ञास्यस इति न । किं तु ज्ञास्यस एवेत्यर्थः ॥ कामचारिणस्तौ पूर्वमपि बहुकृत्वो दर्शनसंभवादज्ञानमसंभावितमेवेति निश्चयार्थं नञ्द्वयप्रयोगः । तदुक्तम्—“स्मृतिनिश्चयसिद्ध्यर्थेषु नञ्द्वयप्रयोगः” इति ॥ उच्चैरुन्नतानि विमानानि सप्तभूमिकभवनानि यस्यां सा ॥ “विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सन्नानि” इति यादवः ॥ मेघसंवाहनस्थानसूचनार्थमिदं विशेषणम् ॥ अन्यत्र विमाना निष्कोपा यालका । वो युष्माकं काले । मेघकाल इत्यर्थः ॥ कालस्य सर्वमेघसाधारण्याद् इति बहुवचनम् ॥ सलिलमुद्गिरतीति सलिलोद्धारम् । स्रवत्सलिलधारमित्यर्थः ॥ अभ्रवृन्दं मेघकदम्बकं कामिनी स्त्री मुक्ताजालैर्मौक्तिकसैर्ग्रथितं प्रत्युत्तम् ॥ “पुंश्चल्यां मौक्तिके मुक्ता” इति यादवः ॥ अलकमिव चूर्णकुन्तलानीव । जातावेकवचनम् ॥ “अलकाश्चूर्णकुन्तलाः” इत्यमरः ॥ वहति विभर्ति ॥ अत्र कैलासस्यानुकूलनायकत्वमलकायाश्च स्वाधीनपतिकारुण्यनायिकात्वं ध्वन्यते । “एकायतोऽनुकूलः स्यात्” इति च “प्रियोपलालिता नित्यं स्वाधीनपतिका मता” इति च लक्षयन्ति । उदाहरन्ति च—“ललयन्नलकप्रान्तान्-चयन्पत्रमञ्जरीन् । एकां विनोदयन्कान्तां छायावदनुवर्तते ॥” इति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासविरचिते मेघदूते काव्ये पूर्वमेघः समाप्तः ।

उत्तरमेघः ।

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
 संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
 अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
 प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ १ ॥

विद्युत्वन्तमिति ॥ यत्रालकायां ललिता रम्या वनिताः स्त्रियो येषु
 ते । सह चित्रैर्वर्तन्त इति सचित्राः । “आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्”
 इत्यमरः ॥ “तेन सहेति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः । “वोपसर्ज-
 नस्य” इति सहशब्दस्य समासः ॥ संगीताय तौर्यत्रिकाय प्रहतमुर-
 जास्ताडितमृदङ्गाः ॥ “मुरजा तु मृदङ्गे स्याद्भ्रुकामुरजयोरपि” इति
 शब्दार्णवे ॥ मणिमया मणिविकारा भुवो येषु । अभ्रं लिहिन्तीत्यभ्रं-
 लिहान्यभ्रंकषाणि ॥ “वहाभ्रे लिहः” इति खश्प्रत्ययः । “अरुर्द्विष-”
 इत्यादिना मुमागमः ॥ अग्राणि शिखराणि येषां ते तथोक्ताः । अति-
 तुङ्गा इत्यर्थः ॥ प्रासादा देवगृहाणि ॥ “प्रासादो देवभूभुजाम्”
 इत्यमरः ॥ विद्युतोऽस्य सन्तीति विद्युत्वन्तम् । सेन्द्रचापमिन्द्रचापव-
 न्तम् । स्निग्धः श्राव्यो गम्भीरो घोषो गर्जितं यस्य तम् । अन्तरन्तर्गतं
 तोयं यस्य तम् । तुङ्गमुन्नतं त्वां तैस्तैर्विशेषैर्ललितवनितत्वादिधर्मैस्तुल-
 यितुं समीकर्तुमलं पर्याप्ताः ॥ “अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्”
 इत्यमरः ॥ अत्रोपमानोपमेयभूतमेवप्रासादधर्माणां विद्युद्वनितादीनां
 यथासंख्यमन्योन्यसादृश्यान्मेघप्रासादयोः साम्यसिद्धिरिति । बिम्बप्रति-
 बिम्बभावेनेयं पूर्णोपमा । वस्तुतो भिन्नयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयो-
 रूपमानोपमेयधर्मयोः पृथगुपादानाद्बिम्बप्रतिबिम्बभावः ॥

संप्रति सर्वदा सर्वर्तुसंपत्तिमाह—

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
 नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।

चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं

सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ २ ॥

हस्त इति ॥ यत्रालकायां वधूनां स्त्रीणां हस्ते लीलार्थं कमलं लीलाकमलम् ॥ शरल्लिङ्गमेतत् । तदुक्तम्—“शरत् पङ्कजलक्षणा” इति ॥ अलके कुन्तले ॥ जातावेकवचनम् ॥ अलकेष्वित्यर्थः । बालकुन्दैः प्रत्यग्रमाध्यकुसुमैरनुविद्धम् । अनुवेधो ग्रन्थनम् ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ यद्यपि कुन्दानां शैशिरत्वमस्ति “माध्यं कुन्दम्” इत्यभिधानात्तथापि हेमन्ते प्रादुर्भावः शिशिरे प्रौढत्वमिति व्यवस्थाभेदेन हेमन्तकार्यत्वमित्याशयेन बालेति विशेषणम् ॥ “अलकम्” इति प्रथमान्तपाठे सप्तमीप्रक्रमभङ्गः स्यात् । नाथस्तु नियतपुंलिङ्गताहानिश्चेति दोषान्तरमाह । तदसत् । “स्वभाववक्राण्यलकानि तासाम्” । “निर्धूतान्यलकानि पाटितमुरः कृत्स्नोऽधरः खण्डितः” इत्यादिषु प्रयोगेषु नपुंसकलिङ्गतादर्शनात् ॥ आनने मुखे लोध्रप्रसवानां लोध्रपुष्पाणां शैशिराणां रजसां परागेण ॥ “प्रसवस्तु फले पुष्पे वृक्षाणां गर्भमोचने” इति विश्वः ॥ पाण्डुतां नीता श्रीः शोभा ॥ चूडापाशे केशपाशे नवकुरवकं वासन्तः पुष्पविशेषः । कर्णे चारु पेशलं शिरीषं त्रैष्मः पुष्पविशेषः । सीमन्ते मस्तककेशवीथ्याम् ॥ “सीमन्तमस्त्रियां मस्तकेशवीथ्यामुदाहृतम्” इति शब्दार्णवे ॥ तवोपगमः । मेघागम इत्यर्थः । तत्र जातं त्वदुपगमजम् । वार्षिकमित्यर्थः । नीपं कदम्बकुसुमम् । सर्वत्रास्तीति शेषः । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति न्यायात् । इत्थं कमलकुन्दादि तत्तत्कार्यसमाहाराभिधानादर्थत्सर्वर्तुसमाहारसिद्धिः । कारणं विना कार्यस्यासिद्धेरिति भावः ॥

यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराः पादपा नित्यपुष्पा

हंसश्रेणीरचितरशना नित्यपद्मा नलिन्यः ।

केकोत्कण्ठा भवनशिखिनो नित्यभास्वत्कलापा

नित्यज्योत्स्नाः प्रतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः ॥

यत्रेति ॥ यत्रालकायां पादपा वृक्षाः नित्यानि पुष्पाणि येषां ते तथा । नत्वृतुनियमादिति भावः । अत एवोन्मत्तैर्भ्रमरैर्मुखराः शब्दायमानाः । नलिन्यः पद्मिन्यो नित्यानि पद्मानि यासां तास्तथा न तु हेमन्तवर्जितमित्यर्थः । अत एव हंसश्रेणीभी रचितरशनाः । नित्यं हंसपरिवेष्टिता इत्यर्थः । भवनशिखिनः क्रीडामयूरा नित्यं भास्वन्तः कलापा बर्हाणि येषां ते तथोक्ताः । न तु वर्षास्वेव । अत एव केकाभिरुत्कण्ठा उद्गीवाः । प्रदोषा रात्रयो नित्या ज्योत्स्ना येषां ते । न तु शुक्लपक्ष एव । अत एव प्रतिहता तमसां वृत्तिर्व्याप्तिर्येषां ते च ते रम्याश्चेति तथोक्ताः ॥

आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तै-

र्नान्यस्तापः कुसुमशरजादिष्टसंयोगसाध्यात् ।

नाप्यन्यस्मात्प्रणयकलहाद्विप्रयोगोपपत्ति-

र्वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति ॥

आनन्देति ॥ यत्रालकायां वित्तेशानां यक्षाणाम् ॥ “वित्ताधिपः कुबेरः स्यात्प्रभौ धनिकयक्षयोः” इति शब्दार्णवे ॥ आनन्दोत्थमानन्दजन्यमेव नयनसलिलम् । अन्यैर्निमित्तैः शोकादिभिर्न । इष्टसंयोगेन प्रियजनसमागमेन साध्यान्निवर्तनीयात् । न त्वप्रतीकार्यादित्यर्थः । कुसुमशरजान्मदनशरजादन्यस्तापो नास्ति । प्रणयकलहादन्यस्मात्कारणाद्विप्रयोगोपपत्तिर्विरहप्राप्तिरपि नास्ति । किं च यौवनादन्यद्वयो वार्धकं नास्ति ॥ श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तम् ॥

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि

ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।

आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतं

त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वहतेषु ॥ ३ ॥

यस्यामिति ॥ यस्यामलकायां यक्षा देवयोनिविशेषा उत्तमस्त्रीसहाया ललिताङ्गनासहचराः सन्तः सितमणिमयानि स्फटिकमणिमयानि चन्द्रकान्तमयानि वा । अत एव ज्योतिषां तारकाणां छायाः प्रतिबिम्बान्येव कुसुमानि तै रचितानि परिष्कृतानि ॥ ज्योति-

स्ताराग्निभाज्वालाद्वक्पुत्रार्थाध्वरात्मसु” इति वैजयन्ती ॥ एतेन पानभूमेरम्लानशोभत्वमुक्तम् । हर्म्यस्थलान्येत्य प्राप्य । त्वद्गम्भीरध्वनिरिव ध्वनिर्येषां तेषु पुष्करेषु वाद्यभाण्डमुखेषु ॥ “पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले” इत्यमरः ॥ शनकैर्मन्दमाहतेषु सत्सु ॥ एतच्च नृत्यगीतयोरप्युपलक्षणम् ॥ कल्पवृक्षप्रसूतं कल्पवृक्षस्य काङ्क्षितार्थप्रदत्वान्मध्वपि तत्र प्रसूतम् । रतिः फलं यस्य तद्रतिफलाख्यं मधु मद्यमासेवन्ते । आदृत्य पिबन्तीत्यर्थः ॥ “तालक्षीरसितामृतामलगुडोन्मत्तास्थिकालाह्वयादाविन्द्रद्रुममोरटेक्षुकदलीगुग्गुप्रसूनैर्युतम् । इत्थं चेन्मधुपुष्पभङ्गच्युपचितं पुष्पद्रुमूलावृतं काथेन सरदीपनं रतिफलाख्यं स्वादु शीतं मधु ॥” इति मदिरार्णवे ॥

मन्दाकिन्याः संलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्धि-

र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायया वारितोष्णाः ।

अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः

संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ ४ ॥

मन्दाकिन्या इति ॥ यत्रालकायाममरैः प्रार्थिताः । सुन्दर्य इत्यर्थः । कन्या यक्षकुमार्यः ॥ “कन्या कुमारिकानार्योः” इति विश्वः ॥ मन्दाकिन्या गङ्गायाः सलिलेन शिशिरैः शीतलैर्मरुद्धिः सेव्यमानाः सत्यः । तथानुतटं तटेषु रोहन्तीत्यनुतटरुहः ॥ क्विप् ॥ तेषां मन्दाराणां छाययानातपेन वारितोष्णाः शमितातपाः सत्यः कनकस्य सिकतासु मुष्टिभिर्निक्षेपेण गूढैः संवृतैरत एवान्वेष्टव्यैर्मृग्यैर्मणिभी रत्नैः संक्रीडन्ते । गुप्तमणिसंज्ञया दैशिकक्रीडया सम्यक्क्रीडन्तीत्यर्थः ॥ “क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च” इत्यात्मनेपदम् ॥ “रत्नादिभिर्वालुकादौ गुप्तैर्द्रष्टव्यकर्मभिः । कुमारीभिः कृता क्रीडा नाम्ना गुप्तमणिः स्मृता ॥ रासक्रीडा गूढमणिर्गुप्तकेलिस्तु लायनम् । पिच्छकन्दुकदण्डाद्यैः स्मृता दैशिककेलयः ॥” इति शब्दार्णवे ॥

नीवीबन्धोच्छ्रसितशिथिलं यत्र विम्बाधराणां

क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।

अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपा-

न्हीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥ ५ ॥

नीवीति ॥ यत्रालकायामनिभृतकरेषु चपलहस्तेषु प्रियेषु । नीवी वसनग्रन्थिः ॥ “नीवी परिपणे ग्रन्थौ स्त्रीणां जघनवाससि” इति विश्वः ॥ सैव बन्धो नीवीबन्धः ॥ चूतवृक्षवदपौनरुक्त्यम् ॥ तस्योच्छ्वसितेन त्रुटितेन शिथिलं क्षौमं दुकूलं रागादाक्षिपत्स्वाहरत्सु सत्सु हीमूढानां लज्जाविधुराणाम् । बिम्बं बिम्बिकाफलम् ॥ “बिम्बं फले बिम्बिकायाः प्रतिबिम्बे च मण्डले” इति विश्वः ॥ बिम्बमिवाधरो यासां तासां बिम्बाधराणां स्त्रीविशेषाणाम् ॥ “विशेषाः कामिनीकान्ताभीरुबिम्बाधराङ्गनाः” इति शब्दार्णवे ॥ चूर्णस्य कुङ्कुमादेर्मुष्टिः । अर्चिर्भिर्मयूखैस्तुङ्गान् ॥ “अर्चिर्मयूखशिखयोः” इति विश्वः ॥ रत्नान्येव प्रदीपानभिमुखं यथा तथा प्राप्यापि विफलप्रेरणा दीपनिर्वापणाक्षमत्वान्निष्फलक्षेपा भवति ॥ अत्राङ्गनानां रत्नप्रदीपनिर्वापणप्रवृत्त्या मौग्ध्यं व्यज्यते ॥

नेत्रा नीताः सततगतिना र्द्यद्विमानाग्रभूमी-

रालेख्यानां नवजलकणैर्दोषमुत्पाद्य सद्यः ।

शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वाद्दशा जालमार्गै-

र्धूमोद्गारानुकृतिनिर्पुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ६ ॥

नेत्रेति ॥ हे मेघ, नेत्रा प्रेरकेण सततगतिना सदागतिना वायुना ॥ “मातरिश्वा सदागतिः” इत्यमरः ॥ यस्या अलकाया विमानानां सप्तभूमिकभवनानामग्रभूमिरुपरिभूमिका नीताः प्रापिताः । त्वमिव दृश्यन्त इति त्वादशाः । त्वत्सदृशा इत्यर्थः ॥ “त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च” इति कञ्प्रत्ययः ॥ जलमुचो मेघाः । आलेख्यानां सच्चित्राणाम् ॥ “चित्रं लिखितरूपाढ्यं स्यादालेख्यं तु यत्नतः” इति शब्दार्णवे ॥ नवजलकणैर्दोषं स्फोटनमुत्पाद्य सद्यः शङ्कास्पृष्टा इव सापराधत्वाद्गयाविष्टा इव ॥ “शङ्का वितर्कभययोः” इति शब्दार्णवे ॥ धूमोद्गारस्य

१ अभिमुखगतान्. २ ये. ३ खजलकणिका; सजलकणिका. ४ त्वादशो यत्र जालैः. ५ निपुणम्.

धूमनिर्गमस्यानुकृतावनुकरणे निपुणा कुशला । जर्जरा विशीर्णाः सन्तो
जालमार्गैर्गवाक्षरन्ध्रैर्निष्पतन्ति निष्कामन्ति ॥ यथा केनचिदन्तःपुरसं-
चारवता दूतेन गूढवृत्त्या रहस्यभूमिं प्रापितास्तत्र स्त्रीणां व्यभिचार-
दोषमुत्पाद्य सद्यः साशङ्काः क्लृप्तवेषान्तरा जाराः क्षुद्रमार्गैर्निष्कामन्ति
तद्वदिति ध्वनिः । प्रकृतार्थे शङ्कास्पृष्टा इवेत्युत्प्रेक्षा ॥

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुञ्जालिङ्गनोच्छ्वासिताना-
मङ्गलानि सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः ।

त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशीथे

व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ७ ॥

यत्रेति ॥ यत्रालकायां निशीथेऽर्धरात्रे ॥ “अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ”
इत्यमरः ॥ त्वत्संरोधस्य मेघावरणस्यापगमेन विशदैर्निर्वलैश्चन्द्रपादै-
श्चन्द्रमरीचिभिः ॥ “पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः” इत्यमरः ॥ स्फुटजल-
लवस्यन्दिन उल्वणाम्बुकणस्राविणस्तन्तुजालावलम्बा वितानलम्बिसू-
त्रपुञ्जाधाराः । तद्गुणगुम्फिता इत्यर्थः । चन्द्रकान्ताश्चन्द्रकान्तमणयः ।
प्रियतमानां भुजैरालिङ्गनेषूच्छ्वासितानां प्रशिथिलीकृतानाम् । श्रान्त्या
जलसेकाय वा शिथिलिताङ्गनानामिति यावत् । स्त्रीणां सुरतज-
नितामङ्गलानि शरीरखेदम् । अवयवानां ग्लानतामिति यावत् । व्या-
लुम्पन्त्यपनुदन्ति ॥

अक्षय्यान्तर्भवननिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-

रुद्रायद्भिर्धनपतियशः किंनरैर्यत्र सार्धम् ।

वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया

बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥ ८ ॥

अक्षय्येति ॥ यत्रालकायाम् । क्षेतुं शक्याः क्षय्याः ॥ “क्षय्यजय्यौ
शक्यार्थे” इति निपातः । ततो नञ्समासः ॥ भवनानामन्तरन्तर्भ-
वनम् ॥ “अव्ययं विभक्ति-” इत्यादिनाव्ययीभावः ॥ अक्षय्या अ-
न्तर्भवने निधयो येषां ते तथोक्ताः ॥ यथेच्छाभोगसंभावनार्थमिदं

१ भुजोच्छ्वासितालिङ्गितानाम्. २ प्रेरिताश्चन्द्रपादैः, प्रेरितैश्चन्द्रपादैः, चोदिता-
श्चन्द्रपादैः, चोदितैश्चन्द्रपादैः. ३ नव.

विशेषणम् ॥ विबुधवनिता अप्सरसस्ता एव वारमुख्या वेश्यास्ता एव
सहाया येषां ते तथोक्ताः ॥ “वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ सा
जनैः । सत्कृता वारमुख्या स्यात् ।” इत्यमरः ॥ बद्धालापाः संभावितसं-
लापाः कामिनः कामुका प्रत्यहमहन्यहनि ॥ “अव्ययं विभक्ति-”
इत्यादिना समासः ॥ रक्तो मधुरः कण्ठः कण्ठध्वनिर्येषां ते तैः सु-
न्दरकण्ठध्वनिभिर्धनपतियशः कुबेरकीर्तिमुद्गायद्भिरुच्चैर्गायनशीलैः ।
देवगानस्य गान्धारग्रामत्वात्तारतरं गायद्भिरित्यर्थः ॥ किंनरैः सार्धं
सह । विभ्राजस्येदं वैभ्राजम् वैभ्राजमित्याख्या यस्य तद्वैभ्राजाख्य-
म् ॥ “विभ्राजेन गणेन्द्रेण जातं वैभ्राजमाख्यया” इति शंभुरहस्ये ॥
चैत्ररथस्य नामान्तरमेतत् । बहिरुपवनं बाह्योद्यानं निर्विशन्त्यनु-
भवन्ति ॥

गंत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः

पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।

मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-

नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥ ९ ॥

गतीति ॥ यत्रालकायां कामिनीनामभिसारिकाणाम् । निशि भवो
नैशो मार्गः सवितुरुदये सति गत्या गमनेनोत्कम्पश्चलनं तस्माद्धेतोर-
लकेभ्यः पतितैर्मन्दारपुष्पैः सुरतरुकुसुमैः । तथा पत्राणां पत्रलता-
नां छेदैः खण्डैः । पतितैरिति शेषः ॥ तथा कर्णेभ्यो विभ्रश्यन्तीति
कर्णविभ्रंशीनि तैः कनकस्य कमलैः ॥ षष्ठ्या विवक्षितार्थलाभे सति
मयटा विग्रहेऽध्याहारदोषः । एवमन्यत्राप्यनुसंधेयम् ॥ तथा मुक्ता-
जालैर्मौक्तिकसैः । शिरोनिहितैरित्यर्थः । तथा स्तनयोः परिसरः प्र-
देशस्तत्र छिन्नानि सूत्राणि येषां तैर्हारैश्च सूच्यते ज्ञाप्यते । मार्गपतित-
मन्दारकुसुमादिलिङ्गैर्यमभिसारिकाणां पन्था इत्यनुमीयत इत्यर्थः ॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्सन्तं

प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः पट्टपदज्यम् ।

१ गत्युत्कम्पात्. २ क्लृप्तच्छेदैः. ३ नलिनैः. ४ विभ्रंसिभिः. ५ मुक्तालम्बैः.
६ परिमलैः.

सभ्रूमङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै-

स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ १० ॥

मत्वेति ॥ यत्रालकायां मन्मथः कामः । धनपतेः कुबेरस्य सखेति धनपतिसखः ॥ “राजाहःसखिभ्यष्टच्च” ॥ तं देवं महादेवं साक्षाद्दसन्तं सखिस्रोहान्निजरूपेण वर्तमानं मत्वा ज्ञात्वा भयाद्भालेक्षणमयात्षट्पदा एव ज्या मौर्वी यस्य तं चापं प्रायः प्राचुर्येण न वहति न विभर्ति ॥ कथं तर्हि तस्य कार्यसिद्धिरत आह—सभ्रूमङ्गेति ॥ तस्य मन्मथस्यारम्भः कामिजनविजयव्यापारः सभ्रूमङ्गं प्रहितानि प्रयुक्तानि नयनानि दृष्टयो येषु तैस्तथोक्तैः कामिन एव लक्ष्याणि तेष्वामोघैः । सफलप्रयोगैरित्यर्थः ॥ मन्मथचापोऽपि क्वचिदपि मोघः स्यादिति भावः ॥ चतुराश्च ता वनिताश्च तासां विभ्रमैर्विलासैरेव सिद्धो निष्पन्नः । यदनर्थकरं पाक्षिकफलं च तत्प्रयोगाद्वरं निश्चितसाधनप्रयोग इति भावः ॥

“कचधार्यं देहधार्यं परिधेयं विलेपनम् । चतुर्धा भूषणं प्राहुः स्त्रीणामन्यच्च दैशिकम् ॥” इति रसाकरे । तदेवैतदाह—

वासाश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं

पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।

लाक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-

मेकः सूते सकलमत्रलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥ ११ ॥

वास इति ॥ यस्यामलकायां चित्रं नानावर्णं वासो वसनम् । परिधेयमण्डनमेतत् नयनयोर्विभ्रमाणामादेश उपदेशे दक्षम् । अनेन विभ्रमद्वारा मधुनो मण्डनत्वमनुसंधेयम् । तच्च मण्डनादिवदेहधार्येऽन्तर्भाव्यम् । मधु मद्यम् । किसलयैः पल्लवैः सह पुष्पोद्भेदम् । उभयं चेत्यर्थः ॥ इदं तु कचधार्यम् । भूषणानां विकल्पान्विशेषान् । देहधार्यमेतत् । तथा चरणकमलयोर्न्यासस्य समर्पणस्य योग्यम् । रज्यतेऽनेनेति रागो रज्जकद्रव्यम् । लाक्षैव रागस्तं लाक्षारागं च ॥ चकारोऽङ्गरागादिविलेपनमण्डनोपलक्षणार्थः ॥ सकलं सर्वम् । चतुर्विधम-

पीत्यर्थः । अबलामण्डनं योषित्प्रसाधनजातमेकः कल्पवृक्ष एव सूते
जनयति । न तु नानासाधनसंपादनप्रयास इत्यर्थः ॥

इत्थमलकायां वर्णयित्वा तत्र स्वभवनस्याभिज्ञानमाह—

तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं
दूरालक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।
यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्धितो मे
हस्तप्राप्यस्तवकनैमितो बालमन्दारवृक्षः ॥ १२ ॥

तत्रेति ॥ तत्रालकायां धनपतिगृहात्कुबेरगृहादुत्तरेणोत्तरस्मिन्नदूर-
देशे ॥ “एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः” इत्येनप्प्रत्ययः । “एनपा
द्वितीया” इति द्वितीया ॥ “गृहाः पुंसि च भूङ्ग्येव” इत्यमरः ॥
अथवा “उत्तरेण” इति नैनप्प्रत्ययान्तं किंतु “तोरणेन” इत्यस्य
विशेषणं तृतीयान्तम् ॥ धनपतिगृहादुत्तरस्यां दिशि यत्तोरणं बहि-
र्द्वारं तेन लक्षितमित्यर्थः ॥ अस्माकमिदमस्मदीयम् ॥ “वृद्धाच्छः” इति
पक्षे छप्रत्ययः ॥ अगारं गृहम् । सुरपतिधनुश्चारुणा मणिमयत्वादभ्रं क-
षत्वाच्चेन्द्रचापसुन्दरेण तोरणेन बहिर्द्वारेण दूरालक्ष्यं दृश्यम् । अनेनाभि-
ज्ञानेन दूरत एव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ॥ अभिज्ञानान्तरमाह—यस्यागा-
रस्योपान्ते प्राकारान्तःपार्श्वदेशे मे मम कान्तया वर्धितः पोषितः कृत-
कतनयः कृत्रिमसुतः । पुत्रत्वेनाभिमन्यमान इत्यर्थः ॥ हस्तेन प्राप्यैर्ह-
स्तावचेयैः स्तवकैर्गुच्छैर्नमितः ॥ “स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः” इत्यमरः ॥
बालो मन्दारवृक्षः कल्पवृक्षोऽस्तीति शेषः ॥

इतः परं चतुर्भिः श्लोकैरभिज्ञानान्तरमाह—

वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
हैमैश्छन्ना विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः ।
यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं
नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ॥ १३ ॥

१अत्र. २ गृहात्. ३ तदमरधनुः. ४ उद्याने. ५ विनतः. ६ गृहादिति
पञ्चम्यन्तपाठपक्षे. ७ विकचकुसुमैः; कमलमुकुलैः. ८ ध्यास्यन्ति; ध्यायन्ति.

वापीति ॥ अस्मिन्मदीयागारे मरकतशिलाभिर्बद्धः सोपानमार्गो
यस्याः सा तथोक्ता । विदूरे भवा वैदूर्याः ॥ विदूराञ्ज्यः” इति
ञ्यप्रत्ययः ॥ वैदूर्याणां विकारा वैदूर्याणि ॥ विकारार्थेणप्रत्ययः ॥
स्निग्धानि वैदूर्याणि नालानि येषां तैर्हैमैः सौवर्णैर्विकचकमलैश्छन्ना
वापी च । अस्तीति शेषः ॥ यस्या वाप्यास्तोये कृतवसतयः कृतनि-
वासा हंसास्त्वां मेघं प्रेक्ष्यापि व्यपगतशुचो वर्षाकालेऽपि व्यपगत-
कलुषजलत्वाद्गीतदुःखाः सन्तः संनिकृष्टं संनिहितम् । सुगममपीत्यर्थः ।
मानसं मानससरो नाध्यास्यन्ति नोत्कण्ठया स्मरिष्यन्ति ॥ “आध्या-
नमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम्” इति काशिकायाम् ॥

तस्यांस्तीरे रञ्चितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः

क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।

मद्देहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण

प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ॥ १४ ॥

तस्या इति ॥ तस्या वाप्यास्तीरे पेशलैश्चारुभिः ॥ “चारौ दक्षे
च पेशलः” इत्यमरः ॥ इन्द्रनीलै रञ्चितशिखरः । इन्द्रनीलमणिमय-
शिखर इत्यर्थः । कनककदलीनां वेष्टनेन परिधिना प्रेक्षणीयो दर्श-
नीयः क्रीडाशैलः । अस्तीति शेषः ॥ हे सखे, उपान्तेषु प्रान्तेषु स्फु-
रितास्तडितो यस्य तत्तथोक्तम् ॥ इदं विशेषणं कदलीसाम्यार्थमुक्तम् ॥
इन्द्रनीलसाम्यं तु मेघस्य स्वाभाविकमित्यनेन सूच्यते ॥ त्वां प्रेक्ष्य
मद्देहिन्याः प्रिय इति हेतोः । तस्य शैलस्य मद्देहिणीप्रियत्वाद्धेतोरि-
त्यर्थः ॥ कातरेण भीतेन चेतसा ॥ भयं चात्र सानन्दमेव । “वस्तू-
नामनुभूतानां तुल्यश्रवणदर्शनात् । श्रवणात्कीर्तनाद्वापि सानन्दा भी-
र्यथा भवेत् ॥” इति रसाकरे दर्शनात् ॥ तमेव क्रीडाशैलमेव स्मरामि ॥
एवकारो विषयान्तरव्यवच्छेदार्थः । सदृशवस्त्वनुभवादिष्टार्थस्मृतेर्जा-
यत इत्यर्थः । अत एवात्र स्मरणाख्योऽलंकारः । तदुक्तम्—“सदृ-
शानुभवादन्यस्मृतिः स्मरणमुच्यते” इति ॥ निरुक्तकारस्तु “त्वां
तमेव स्मरामि” इति योजयित्वा मेघे शैलत्वारोपमाचष्टे तदसंगतम् ।
अद्याकारारोपस्य पुरोवर्तिन्यनुभवात्मकत्वेन स्मरतिशब्दप्रयोगानुपपत्तेः

शैलत्वभावनास्मृतिरित्यपि नोपपद्यते । भावनायाः स्मृतित्वे प्रमाणाभा-
वाद्नुभवायोगात्सादृश्योपन्यासस्य वैयर्थ्याच्च विसदृशोऽपि शालग्रामे
हरिभावनादर्शनादिति ॥

रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः

प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।

एकः सरख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी

काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छन्ननास्याः ॥ १५ ॥

रक्तेति ॥ अत्र क्रीडाशैले कुरवका एव वृतिरावरणं यस्य तस्य ।
मधौ वसन्ते भवा माधव्यस्तासां मण्डपस्तस्यातिमुक्तलतागृहस्य ॥
“अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता” इत्यमरः ॥ प्रत्यासन्नौ
संनिकृष्टौ चलकिसलयश्चञ्चलपल्लवः । अनेन वृक्षस्य पादताडनेषु प्राञ्ज-
लित्वं व्यज्यते । रक्ताशोकः । रक्तविशेषणं तस्य स्मरोद्दीपकत्वादुक्तम् ।
“प्रसूनकैरशोकस्तु श्वेतो रक्त इति द्विधा । बहुसिद्धिकरः श्वेतो रक्तोऽत्र
स्मरवर्धनः ॥” इत्यशोककल्पे दर्शनात् ॥ कान्तः कमनीयः केसरो बकुलश्च ॥
“अथ केसरे । बकुलो वञ्जुलः” इत्यमरः ॥ स्त इति शेषः ॥ एकस्तयो-
रन्यतरः । प्राथमिकत्वादशोक इत्यर्थः । मया सह तव सरख्याः ।
स्वप्रियाया इत्यर्थः ॥ वामपादाभिलाषी । दोहदच्छन्नेत्यत्रापि संबन्धनी-
यम् ॥ स चाहं च । अभिलाषिणावित्यर्थः ॥ अन्यः केसरः । दोहदं
वृक्षादीनां प्रसवकारणं संस्कारद्रव्यम् ॥ “तरुगुल्मलतादीनामकाले
कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्तु तत्क्रिया ॥” इति
शब्दार्णवे ॥ तस्य छन्नना व्याजेन ॥ “कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपध-
यश्छन्न कैतवे” इत्यमरः ॥ अस्यास्तव सरख्या वदनमदिरां गण्डूषमद्य
काङ्क्षति ॥ मया सहेत्यत्रापि संबन्धनीयम् ॥ अशोकबकुलयोः स्त्रीपा-
दताडनगण्डूषमदिरे दोहदमिति प्रसिद्धिः ॥ “स्त्रीणां स्पर्शाप्रियङ्गु-
र्विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात्पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ
वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चम्पको वक्रवा-
ताच्चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः” ॥

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टि-

मूले बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवंशप्रकाशैः ।

तालैः शिञ्जावल्यमुभगेनर्तितैः कान्तया मे

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥ १६ ॥

तन्मध्य इति ॥ किं चेति चार्थः ॥ तन्मध्ये तयोर्वृक्षयोर्मध्येऽन-
तिप्रौढानामनतिकठोराणां वंशानां प्रकाश इव प्रकाशो येषां तैस्तरुण-
वेणुसच्छायैर्मणिभिरकर्मतशिलाभिमूले बद्धा । कृतवेदिकेत्यर्थः ॥ स्फ-
टिकं स्फटिकमयं फलकं पीठं यस्याः सा काञ्चनस्य विकारः काञ्चनी
सौवर्णी वासयष्टिर्निवासदण्डः । अस्तीति शेषः ॥ शिञ्जा भूषणध्व-
निः ॥ “भूषणानां तु शिञ्जितम्” इत्यमरः ॥ भिदादित्वादङ् ॥ शि-
ञ्जिधातुरयं तालव्यादिर्न तु दन्त्यादिः ॥ शिञ्जाप्रधानानि वलयानि तैः
सुभगा रम्यास्तैस्तालैः करतलवादनैर्मे मम कान्तया नर्तितो वो युष्मा-
कं सुहृत्सखा नीलकण्ठो मयूरः ॥ “मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो
भुजङ्गभुक्” इत्यमरः ॥ दिवसविगमे सायंकाले यां यष्टिकामध्या-
स्ते । यष्ट्यामास्त इत्यर्थः ॥ “अधिशीङ्स्थासां कर्म” इति कर्मत्वा-
द्वितीया ॥ “तत्रागारम्” इत्यारभ्य पञ्चसु श्लोकेषु समृद्धवस्तु-
वर्णनादुदात्तालंकारः । तदुक्तम्—“तदुदात्तं भवेद्यत्र समृद्धं वस्तु
वर्ण्यते” इति ॥ न चैषा स्वभावोक्तिर्भाविकं वा तत्र तथास्थितवस्तु-
वर्णनात् । अत्र तु “कविप्रतिभोत्थापितसंभाव्यमानैश्वर्यशालिवस्तुवर्ण-
नादारोपितविषयत्वमिति ताभ्यामस्य भेदः” इत्यलंकारसर्वस्वकारः ॥

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्ष्येथा

द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।

ध्यामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं

सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिख्याम् ॥ १७ ॥

एभिरिति ॥ हे साधो निपुण ॥ “साधुः समर्थो निपुणो वा” इति
काशिकायाम् । हृदयनिहितैः । अविस्मृतैरित्यर्थः ॥ एभिः पूर्वोक्तैर्ल-

१ तत्तन्मध्ये. २ नद्धा. ३ सिञ्जत्. ४ नर्तितैः. ५ लक्षणीयम्. ६ मन्द-
च्छायम्.

क्षणैस्तोरणादिभिरभिज्ञानैर्द्वारोपान्ते ॥ एकवचनमविवक्षितम् ॥ द्वार-
पार्श्वयोरित्यर्थः ॥ लिखिते वपुषी आकृती ययोस्तौ तथोक्तौ शङ्खप-
त्रौ नाम निधिविशेषौ ॥ “निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः”
इत्यमरः ॥ दृष्ट्वा च नूनं सत्यमधुनेदानीम् ॥ “अधुना” इति निपातः ।
मद्वियोगेन मम प्रवासेन क्षामच्छायं मन्दच्छायमुत्सवोपरमात्क्षीण-
कान्ति भवनं मद्गृहं लक्षयेथा निश्चिनुयाः । तथाहि । सूर्यापाये सति
कमलं पद्मं स्वामात्मीयामभिरुयां शोभाम् ॥ “अभिरुया नामशोभयोः”
इत्यमरः । न पुष्यति नोपचिनोति खलु । सूर्यविरहितं पद्ममिव पति-
विरहितं गृहं न शोभत इत्यर्थः ।

निजगृहनिश्चयानन्तरं कृत्यमाह—

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः

क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।

अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं

खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥ १८ ॥

गत्वेति ॥ हे मेघ, शीघ्रसंपात एव हेतुस्तस्य । शीघ्रप्रवेशार्थमि-
त्यर्थः ॥ “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति षष्ठी ॥ “संपातः पतने वेगे प्रवेशे
वेदसंविदे” इति शब्दार्णवे ॥ सद्यः सपदि कलभस्य करिपोतस्य तनु-
रिव तनुर्यस्य तस्य भावस्तामल्पशरीरतां गत्वा प्राप्य प्रथमकथिते
“तस्यास्तीरे” इत्यादिना पूर्वोद्दिष्टे रम्यसानौ । निषीदनयोग्य इत्यर्थः ।
क्रीडाशैले निषण्ण उपविष्टः सन् । अल्पाल्पाल्पप्रकारा भाः प्रकाशौ
यस्यास्ताम् ॥ “प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विरुक्तिः ॥ खद्योताना-
माली तस्या विलसितेन स्फुरितेन निभां समानां विद्युदुन्मेषो विद्युत्प्र-
काशः स एव दृष्टिस्तां भवनस्यान्तरन्तर्भवनं तत्र पतितां प्रविष्टां कर्तु-
मर्हसि । यथा कश्चित्किञ्चिदन्विष्यन्क्वचिदुन्नते स्थित्वा शनैः शनैरति-
तरां द्राघीयसीं दृष्टिमिष्टदेशे पातयति तद्वदित्यर्थः ॥

संप्रति दृष्टिपातफलस्याभिज्ञानं श्लोकद्वयेनाह—

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिम्बाधरोष्ठी

मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।

श्रीणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां

या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥ १९ ॥

तन्वीति ॥ तन्वी कृशाङ्गी । न तु पीवरी ॥ “श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु” इत्यमरः ॥ “वोतोगुणवचनात्” इति ङीष् ॥ ॥ श्यामा युवतिः ॥ “श्यामा यौवनमध्यस्था” इत्युत्पलमालायाम् ॥ शिखराण्येषां सन्तीति शिखरिणः कोटिमन्तः ॥ “शिखरं शैलवृक्षाग्रकक्षापुलककोटिषु” इति विश्वः ॥ शिखरिणो दशना दन्ता यस्याः सा । एतेनास्या भाग्यवत्त्वं पत्यायुष्करं च सूच्यते । तदुक्तं सामुद्रिके—“स्निग्धाः समानरूपाः सुपङ्क्तयः शिखरिणः श्लिष्टाः । दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वम् ॥ ताम्बूलरसरक्तेऽपि स्फुटभासः समोदयाः । दन्ताः शिखरिणो यस्या दीर्घं जीवति तन्नियः ॥” इति ॥ पक्वं परिणतं बिम्बं बिम्बिकाफलमिवाधरोष्ठो यस्याः सा पक्वबिम्बाधरोष्ठी ॥ “शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः” इति वामनः ॥ “नासिकोदरौष्ठ—” इत्यादिना ङीष् ॥ मध्ये क्षामा । कृशोदरीत्यर्थः । चकितहरिण्याः प्रेक्षणानीव प्रेक्षणानि दृष्टयो यस्याः सा तथोक्ता ॥ एतेनास्याः पद्मिनीत्वं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये । पद्मिनीलक्षणप्रस्तावे—“चकितमृगदृशाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे” इति ॥ निम्ननाभिर्गम्भीरनाभिः ॥ अनेन नारीणां नाभिगाम्भीर्यान्मदनातिरेक इति कामसूत्रार्थः सूच्यते । श्रीणीभारादलसगमना मन्दगामिनी । न तु जघनदोषात् ॥ स्तनाभ्यां स्तोकनम्रेषद्वनता । न तु वपुर्दोषात् ॥ युवतय एव विषयस्तस्मिन् युवतिविषये । युवतीरधिकृत्येत्यर्थः । धातुर्ब्रह्मण आद्या सृष्टिः प्रथमशिल्पमिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा ॥ प्रथमनिर्मिता युवतिरियमेवेत्यर्थः ॥ प्रायेण शिल्पिनां प्रथमनिर्माणे प्रयत्नातिशयवशाच्छिल्पनिर्माणसौष्ठवं दृश्यत इत्याद्यविशेषणम् । तथा चास्मिन्प्रपञ्चे न कुत्राप्येवंविधं रमणीयं रमणीरत्नेष्वस्तीति भावः । तदेवंभूता या स्त्री तत्रान्तर्भवने स्यात् । तत्र निवसेदित्यर्थः । तामित्युत्तरश्लोकेन संबन्धः ॥

तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बाला

जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥ २० ॥

तामिति ॥ सहचरे सहचारिणि । अनेन वियोगासहिष्णुत्वं व्य-
ज्यते । मयि दूरीभूते दूरस्थिते सति सहचरे चक्रवाके दूरीभूते सति
चक्रवाकीं चक्रवाकवधूमिव ॥ “जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्” इति
डोप् ॥ परिमितकथां परिमितवाचम् । एकामेकाकिनीं स्थितां ताम-
न्तर्भवनगतां मे द्वितीयं जीवितं जानीथाः । जीविततुल्यां मत्प्रेयसी-
मवगच्छेरित्यर्थः । “तन्वी” इत्यादिपूर्वलक्षणैरिति शेषः ॥ लक्षणानां-
मन्यथाभावभ्रममाशङ्क्याह—गाढेति । गाढोत्कण्ठां प्रबलविरहवेद-
नाम् । “रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या । संशोषणी तु गा-
त्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः” ॥ इत्यभिधानात् ॥ बालां गुरुषु विरह-
महस्त्रेषु वर्तमानेषु दिवसेषु गच्छत्सु सत्सु शिशिरेण शिशिरकालेन
मथितां पद्मिनीं वा पद्मिनीमिव ॥ “इववद्वायथाशब्दौ” इति ढण्डी ॥
अन्यरूपां पूर्वविपरीताकारां जातां मन्ये । हिमहतपद्मिनीव विरहे-
णान्यादृशी जातेति तर्कयामीत्यर्थः । एतावता नेयमन्येति भ्रमितव्य-
मिति भावः ॥

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छ्रननेत्रं प्रियाया

निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।

हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लम्बालकत्वा-

दिन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्बिभर्ति ॥ २१ ॥

नूनमिति ॥ प्रबलरुदितेनोच्छ्रने उच्छ्रसिते नेत्रे यस्य तत् ॥ उ-
च्छ्रनेति श्रयतेः कर्तरि क्तः ॥ “ओदितश्च” इति निष्ठानत्वम् ।
“वचिस्वपि—” इत्यादिना संप्रसारणम् । “संप्रसारणाच्च” इति
पूर्वरूपत्वम् । “हलः” इति दीर्घः ॥ “ह्रोः शूडनुनासिके च” इत्यू-
ठादेशे कृते रूपसिद्धिरिति वर्तमानसामीप्यप्रक्रिया प्रामादिकीत्युपे-
क्ष्या । तथा सति धातोरिकारस्य गत्यभावादूठादेशे (?) च्छ्वोरन्त्यत्वेन
विशेषणाच्चेति ॥ एतेन विषादो व्यज्यते । निःश्वासानामशिशिरतयान्त-

स्तापोष्णत्वेन भिन्नवर्णो विच्छायोऽधरोष्ठो यस्य तत् । हस्ते न्यस्तं हस्तन्यस्तम् । एतेन चिन्ता व्यज्यते ॥ लम्बालकत्वात्संस्काराभावाल्लम्बमानकुन्तलत्वादसकलव्यक्तयसंपूर्णाभिव्यक्ति तस्याः प्रियाया मुखं त्वदनुसरणेन त्वदुपरोधेन । मेघानुसरणेनेति यावत् । क्लिष्टकान्तेः क्षीणकान्तेरिन्दोर्देन्यं शोच्यतां विभर्ति । नूनमिति वितर्के ॥ “नूनं तर्केऽर्थनिश्चये” इत्यमरः ॥ पूर्ववत्तथापि न अमितव्यमिति भावः ॥

सर्वविरहिणीसाधारणानि लक्षणानि संभावनयोत्प्रेक्ष्याणीत्याह “आलोके” इत्यादिभिस्त्रिभिः—

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहर्तनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।

पृच्छन्ती वा मधुरवचना सारिकां पञ्जरस्थां

कच्चिद्भर्तु स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥ २२ ॥

आलोकेति ॥ हे मेघ, सा मप्रिया । बलिषु नित्येषु प्रोषितागमनार्थेषु च देवताराधनेषु व्याकुला व्यापृता वा । विरहेण तनु कृशं भावगम्यम् । तत्काश्यस्यादृष्टचरत्वात्संप्रति संभावनयोत्प्रेक्ष्यमित्यर्थः । मत्सादृश्यं मदाकारसाम्यम् । मत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । यद्यपि सादृश्यं नाम प्रसिद्धवस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यं तथापि प्रतिकृतित्वेन विवक्षितमितरथालेख्यत्वासंभवात् । अक्षय्यकोशे “आलेख्येऽपि च सादृश्यम्” इत्यभिधानात् ॥ लिखन्ती क्वचित्फलकादौ विन्यस्यन्ती वा चित्रदर्शनस्य विरहिणीविनोदोपायत्वादिति भावः ॥ एतच्च कामशास्त्रसंवादेन सम्यग्विवेचितमस्माभी रघुवंशसंजीविन्याम् “सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः” इत्यत्र । मधुरवचनां मञ्जुभाषिणीम् । अतएव पञ्जरस्थाम् । हिंसेभ्यः कृतसंरक्षणामित्यर्थः । सारिकां स्त्रीपक्षिविशेषाम् । हे रसिके, भर्तुः स्वामिनः स्मरसि कच्चित् ॥ “कच्चित्कामप्रवेदने” इत्यमरः ॥ भर्तारं स्मरसि किमित्यर्थः ॥ “अधीगर्थदयेशां कर्मणि” इति कर्मणि षष्ठी ॥ स्मरणे कारणमाह—हि यस्मात्कारणात्त्वं तस्य भर्तुः । प्रीणातीति प्रिया ॥ “इगुपधज्ञाप्रीकिरः क” इति कप्रत्ययः ॥ अतः प्रेमास्पदत्वात्स्मर्तुमर्हसीति भावः । इत्येवं पृच्छन्ती वा ॥ वाशब्दो विकल्पे ॥

“उपमायां विकल्पे वा” इत्यमरः ॥ ते तवालोके दृष्टिपथे पुरा नि-
पतति । सद्यो निपतिष्यतीत्यर्थः ॥ “स्याल्रबन्धे पुरातीते निकटागा-
मिके पुरा” इत्यमरः ॥ “यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥” इति लट् ॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां

मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।

तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचि-

द्भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥ २३ ॥

उत्सङ्गेति ॥ हे सौम्य साधो, मलिनवसने । “प्रोषिते मलिना
कृशा” इति शास्त्रादित्यर्थः ॥ उत्सङ्गं ऊरौ वीणां निक्षिप्य । मम गोत्रं
नामाङ्कश्चिह्नं यस्मिंस्तन्मद्गोत्राङ्कं मन्नामाङ्कं यथा तथा ॥ “गोत्रं नाम्नि
कुलेऽपि च” इत्यमरः ॥ विरचितानि पदानि यस्य तत्तथोक्तं गेयं
गानार्हं प्रबन्धादि ॥ “गीतम्” इति पाठे स एवार्थः ॥ उद्गातुमुच्चै-
र्गातुं कामो यस्याः सा ॥ “तुं काममनसोरपि” इति मकारलोपः ॥
देवयोनित्वाद्गान्धारग्रामेण गातुकामेत्यर्थः । तदुक्तम्—“षड्जमध्यम-
नामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देव-
योनिभिः ॥” इति ॥ तथा नयनसलिलैः प्रियतमस्मृतिजनितैरश्रुभि-
रार्द्रां तन्त्रीं कथंचित्कृच्छ्रेण सारयित्वा । आर्द्रत्वापहरणाय करेण
प्रमृज्यान्यथा कणनासंभवादिति भावः । भूयो भूयः पुनः पुनः स्वयमा-
त्मना कृतामपि । विस्मरणानर्हामपीत्यर्थः । मूर्च्छनां स्वरारोहावरो-
हक्रमम् । “स्वराणां स्थापनाः सान्ता मूर्च्छनाः सप्त सप्त हि”
इति संगीतरत्नाकरे ॥ विस्मरन्ती वा । “आलोके ते निपतति” इति
पूर्वेणान्वयः ॥ विस्मरणं चात्र दयितगुणस्मृतिजनितमूर्च्छावशादेव ॥
तथा च रसरत्नाकरे—“त्रियोगायोगयोरिष्टगुणानां कीर्तनात्स्मृतेः ।
साक्षात्कारोऽथवा मूर्च्छा दशधा जायते तथा ॥” इति ॥ मत्सादृश्यमि-
त्यादिना मनःसङ्गानुवृत्तिः सूचिता ॥

शेषान्मासान्विरहदिवसस्थां पितस्यावधेर्वा

विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः ।

मत्सङ्गं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती

प्रायेणैते रमणविरहेष्वङ्गनानां विनोदाः ॥ २४ ॥

शेषानिति ॥ अथवा विरहस्य दिवसस्तस्मात्स्थापितस्य तत आ-
रभ्य निश्चितस्यावधेरन्तस्य शेषान्गतावशिष्टान्मासान्देहलीदत्तपुष्पैः ॥
देहली द्वारस्याधारदारु ॥ “गृहावग्रहणी देहली” इत्यमरः ॥ तत्र
दत्तानि राशीकृतत्वेन निहितानि यानि पुष्पाणि तैर्गणनया एको
द्वावित्यादिसंख्यानेन भुवि भूतले विन्यस्यन्ती वा । पुष्पविन्यासै-
र्मासान्गणयन्ती वेत्यर्थः ॥ यद्वा हृदये निहितो मनसि संकल्पित
आरम्भ उपक्रमो यस्य तम् । अथवा हृदयनिहिता आरम्भाश्चुम्ब-
नादयो व्यापारा यस्मिंस्तं मत्सङ्गं मत्संभोगरतिमास्वादयन्ती वा ।
“आलोके ते निपतति” इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ननु कथमयं निश्चय
इत्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेन परिहरति । प्रायेण बाहुल्येनाङ्गनानां रम-
णविरहेष्वेते पूर्वोक्ता विनोदाः काल्यापनोपायाः । एतेन संकल्पाव-
स्थोक्ता । तदुक्तम्—“संकल्पो नाथविषये मनोरथ उदाहृतः” इति ॥
त्रिभिः कुलकम् ॥

सव्यापारामहनि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः

शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ।

मत्संदेशैः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशीथे

तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः ॥ २५ ॥

सव्यापारामिति ॥ हे सखे, अहनि दिवसे सव्यापारां पूर्वोक्तव-
लिचित्रलेखनादिव्यापारवतीं ते सखीं स्वप्रियां मद्वियोगो मद्विरहस्तथा
तेन प्रकारेण ॥ “प्रकारवचने थाल्” इति थाल्प्रत्ययः ॥ न पीड-
येत् । यथा रात्राविति शेषः ॥ किंतु रात्रौ निर्विनोदां निर्व्यापारां ते
सखीं गुरुतरा शुग्यस्यास्तां गुरुतरशुचमतिदुर्भरदुःखां शङ्के तर्कयामि ॥
“शङ्का वितर्कभययोः” इति शब्दार्णवे ॥ अतो निशीथेऽर्धरात्र
उन्निद्रामुत्सृष्टनिद्राम् । अवनिरेव शयनं शय्या यस्यास्ताम् ॥ नियमार्थं
स्थण्डिलशायिनीम् । साध्वीं पतिव्रताम् ॥ “साध्वी पतिव्रता” इत्य-

१ मत्संभोगम्; संभोगं वा; संयोगं वा. २ विहिता. ३ आसादयन्ती.
४ विरहे हि. ५ खेदयेत्. ६ विप्रयोगः. ७ शयनासन; शयानसांघ्र.

मरः ॥ अतो नान्यथा शङ्कितव्यमिति भावः । तां त्वत्सखीं मत्संदेशै-
र्मद्वार्ताभिरलं पर्याप्तं सुखयितुमानन्दयितुं सौधवातायनस्थः सन्पश्य ॥
“सखी धात्री च पितरौ मित्रदूतशुकादयः । सुखयन्तीष्टकथनसुखो-
पायैर्वियोगिनीम् ॥” इति रत्नाकरे ॥ दूतश्चायं मेघ इति भावः ॥
अनेन जागरावस्थोक्ता ॥

पुनस्तामेव विशिनष्टि “आधिक्षामाम्” इत्यादिभिश्चतुर्भिः—

आधिक्षामां विरहशयने संनिषण्णैकपार्श्वी

प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ।

नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्धमिच्छारतैर्या

तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्योपयन्तीम् ॥ २६ ॥

आधिक्षामामिति ॥ आधिना मनोव्यथया क्षामां कृशाम् ॥ “पुंस्या-
धिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः ॥ क्षायतेः कर्तरि क्तः ॥ “क्षायो मः” इति
निष्ठातकारस्य मकारः ॥ विरहे शयनं तस्मिन्विरहशयने । पल्लवादिरचित
इत्यर्थः । संनिषण्णमेकं पार्श्वं यस्यास्ताम् । अत एव प्राच्याः पूर्वस्या
दिशो मूले । उदयगिरिप्रान्त इत्यर्थः ॥ प्राचीग्रहणं क्षीणावस्थाद्योतना-
र्थम् । मूलग्रहणं दृश्यतार्थम् ॥ कलामात्रं कलैव शेषो यस्यास्तां
हिमांशोस्तनुं मूर्तिमिव स्थिताम् । तथा या रात्रिर्मया सार्धमिच्छया
कृतानि रतानि तैः ॥ शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः ॥
क्षण इव नीता यापिता तां तज्जातीयामेव रात्रिं विरहेण महतीं म-

२५-२६ श्लोकयोर्मध्ये प्रक्षिप्ताविमौ दृश्येते

“स्निग्धाः सख्यः कथमपि दिवा तां न मोक्षयन्ति तन्वी-

मेकप्रख्या भवति हि जगल्यङ्गनानां प्रवृत्तिः ।

स त्वं रात्रौ जलद शयनासन्नवातायनस्थः

कान्तां सुप्ते सति परिजने वीतनिद्रामुपेयाः ॥

अन्वेष्टव्यामवनिशयने संनिकीर्णैकपार्श्वी

तत्पर्यङ्क(न्त)प्रगलित (न)वैश्छिन्नहारैरिवास्रैः ।

भूयो भूयः कठिनविषमां सादयन्तीं कपोला-

दामोक्तव्यामयमितनखेनैकवेणीं करेण ॥”

हत्त्वेन प्रतीयमानामुष्णैरश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥ यातेर्ण्यन्ताच्छतृप्रत्ययः ॥
“अतिही-” इत्यादिना पुगागमः ॥ स एव कालः सुखिनामल्पः
प्रतीयते । दुःखिनां तु विपरीत इति भावः । एतेन कार्यावस्थोक्ता ॥

पादानिन्दोरमृतशिशिराञ्जालमार्गप्रविष्टा-

न्पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं संनिवृत्तं तथैव ।

चक्षुः खेदात्सलिलगुरुभिः पक्षमभिश्छादयन्तीं

साभ्रेऽहीव स्थलकमलिनीं नप्रबुद्धां नसुप्ताम् ॥ २७ ॥

पादानिति ॥ जालमार्गप्रविष्टान्गवाक्षविवरगतानमृतशिशिरानिन्दोः
पादान्रश्मीन्पूर्वप्रीत्या पूर्वस्नेहेन पूर्ववदानन्दकरा भविष्यन्तीति बुद्ध्यति
भावः । अभिमुखं यथा तथा गतं तथैव संनिवृत्तं यथागतं तथैव
प्रतिनिवृत्तम् । तदा तेषामतीव दुःसहत्वादिति भावः । चक्षुर्दृष्टिं
खेदात्सलिलगुरुभिरश्रुदुर्भरैः पक्षमभिश्छादयन्तीम् । अतएव साभ्रे दुर्दि-
नेऽहि दिवसे नप्रबुद्धां मेघावरणादविकसितां नसुप्तामहरित्यमुकुलि-
ताम् ॥ उभयत्रापि नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ स्थलकम-
लिनीमिव स्थिताम् । एतेन विषयद्वेषाख्या षष्ठी दशा सूचिता ॥

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्तीं

शुद्धस्नानात्परुषवलकं नूनमागण्डलम्बम् ।

मत्संभोगः कथंमुपनयेत्स्वप्नजोऽपीति निद्रा-

माकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ २८ ॥

निःश्वासेति । शुद्धस्नानात्तैलादिरहितस्नानात्परुषं कठिनस्पर्शं नून-
मागण्डलम्बम् ॥ सुप्सुपेति समासः ॥ अलकं चूर्णकुन्तलान् ॥ जा-
तावेकवचनम् ॥ अधरकिसलयं क्लेशयति क्लिश्नातीति वा तेन तथो-
क्तेन । उष्णेनेत्यर्थः ॥ क्लिश्यतेर्ण्यन्तात्क्लिश्नातेरण्यन्ताद्वा ताच्छील्ये
णिनिः ॥ निःश्वासेन विक्षिपन्तीं चालयन्तीं । तथा स्वप्नजोऽपि स्वप्ना-
वस्थाजन्योऽपि । साक्षात्संभोगासंभवादिति भावः । मत्संभोगः कथं
केनापि प्रकारेणोपनयेत् । आगच्छेदित्याशयेनेति शेषः ॥ इतिनैवो-

१ सजला. २ विश्वासेन. ३ लम्बि. ४ संयोगः. ५ कथमपि भवेत्; क्षण-
मपि भवेत्.

कार्थत्वादप्रयोगः । “प्रयोगे चापौनरुक्त्यम्” इत्यालंकारिकाः ॥ प्रार्थ-
नायां लिङ् ॥ नयनसलिलोत्पीडेनाश्रुप्रवृत्त्या रुद्धावकाशामाक्रान्तस्था-
नाम् । दुर्लभामित्यर्थः । निद्रामाकाङ्क्षन्तीम् । स्नेहातुरत्वादिति भावः ॥
अत्राश्रुविसर्जनेन लज्जात्यागो व्यज्यते ॥

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्वेष्टनीयाम् ।
स्पर्शक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्तीं
गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥ २९ ॥

आद्य इति ॥ आद्ये विरहदिवसे दाम मालां हित्वा त्यक्त्वा या
शिखा बद्धा ग्रथिता शापस्यान्ते विगलितशुचा वीतशोकेन मयोद्वे-
ष्टनीयां मोचनीयां स्पर्शक्लिष्टाम् । स्पर्शे सति मूलकेशेषु सव्यथामि-
त्यर्थः । कठिना च सा विषमा निम्नोन्नता च ताम् ॥ खञ्जकुब्जादि-
वदन्यतरस्य प्राधान्यविवक्षया “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्”
इति समासः ॥ एकवेणीमेकीभूतवेणीम् ॥ “पूर्वकाल-” इत्यादिना
तत्पुरुषः ॥ तां शिखाम् । अयमिता अकर्तितोपान्ता नखा यस्याः तेन
करेण गण्डाभोगात्कपोलविस्तारादसकृन्मुहुर्मुहुः सारयन्तीमपसारय-
न्तीम् । “तां पश्य” इति पूर्वेण संबन्धः । असकृत्सारणाच्चित्तविभ्र-
मदशा सूचिता ॥

सा संन्यस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती
शय्योत्सङ्गे निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम् ।
त्वामर्प्यसं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं
प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥ ३० ॥

सेति ॥ अबला दुर्बला संन्यस्ताभरणं कृशत्वात्परित्यक्ताभरणम-
सकृद्दनेकशो दुःखदुःखेन दुःखप्रकारेण ॥ “प्रकारे गुणवचनस्य”
इति द्विर्भावः ॥ शय्योत्सङ्गे निहितं पेशलं मृदुलं गात्रं शरीरं धारय-
न्ती वहन्ती ॥ अनेनात्यन्ताशक्त्या मूर्च्छावस्था सूच्यते ॥ सा त्व-

१ या. २ उद्वेष्टनीया; उन्मोचनीया. ३ अपमित. ४ विषमात्. ५ पेल-
वम्; कोमलम्. ६ अश्रुम्. ७ जललव; जलकण.

त्सखी त्वामपि नवजलमयं नवाम्बुरूपमस्रं बाष्पमवश्यं सर्वथा मोच-
यिष्यति ॥ “द्विकर्मसु पचादीनामुपसंख्यातम्” इति मुचेः पचादि-
त्वाद्विकर्मकत्वम् ॥ तथाहि । प्रायः प्रायेणार्द्रान्तरात्मा मृदुहृदयः ।
मेघस्तु द्रवान्तःशरीरः । सर्वः करुणा करुणामयी वृत्तिरन्तःकरणवृ-
त्तिर्यस्य स करुणावृत्तिर्भवति । हि यस्मात् । अस्मिन्नवसरे सर्वथा
त्वया शीघ्रं गन्तव्यमनन्तरदशापरिहारायेति संदर्भाभिप्रायः ॥ ननु
किमिदमादिमां चक्षुःप्रीतिमुपेक्ष्यावस्थान्तराण्येव तत्रभवान्कविरादृत-
वान् । उच्यते—“संभोगो विप्रलम्भश्च द्विधा शृङ्गार उच्यते ।
संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ॥ पूर्वानुरागमानाख्यप्रवा-
सकरुणात्मना । विप्रलम्भश्चतुर्धात्र प्रवासस्तत्र च त्रिधा ॥ कार्यतः
संभ्रमाच्छापादस्मिन्काव्ये तु शापजः । प्रागसंगतयोरूनोः सति पूर्वा-
नुरञ्जने ॥ चक्षुःप्रीत्यादयोऽवस्था दश स्युस्तत्क्रमो यथा । दृङ्मनः-
सङ्गसंकल्पा जागरः कृशता रतिः ॥ ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यन-
ङ्गदशा दश । पूर्वसंगतयोरेव प्रवास इति कारणात् ॥ न तत्रापूर्वव-
चक्षुःप्रीतिरुत्पत्तुमर्हति । सत्सङ्गस्य तु सिद्धस्याप्यविच्छेदोऽत्र वर्ण्यते ॥
अन्यथा पूर्ववद्वाच्या इति तावद्व्यवस्थितेः । वैयर्थ्यादादिमां हित्वा
वैरस्यादन्तिमां तथा ॥ हृत्सङ्गादिरिहाचष्ट कविरष्टाविति स्थितिः ।
मत्सादृश्यं लिखन्तीति पद्येऽस्मिन्प्रतिपादिता ॥ चक्षुःप्रीतिरिति प्रोक्तं
निरुत्तरकृताननम् । चक्षुःप्रीतिर्भवेच्चित्रेष्वदृष्टचरदर्शनात् । यथा माल-
विकारूपमग्निमित्रस्य पश्यतः । प्रोषितानां च भर्तृणां क्व दृष्टाऽदृष्टपूर्वता ॥
अथ तत्रापि संदेहे स्वकलत्राणि पृच्छतु । किं भर्तृप्रत्यभिज्ञा स्यात्किं
वैदेशिकभावनां ॥ प्रवासादागते स्वस्मिन्नित्यलं कलहैर्वृथा ॥” इति ॥

नन्वीदृशीं दशामापन्नेति कथं त्वया निश्चितमत आह—

जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा-

दित्थंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।

वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति

प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद्भातरुक्तं मया यत् ॥ ३१ ॥

जान इति ॥ हे मेघ, तव सख्या मनो मयि संभृतस्नेहं संचिता-
नुरागं जाने । अस्मात्स्नेहज्ञानकारणात्प्रथमविरहे । प्रथमग्रहणं दुःखा-
तिशयद्योतनार्थम् । तां त्वत्सखीमित्थंभूतां पूर्वोक्तावस्थामापन्नां तर्क-
यामि ॥ ननु सुभगमानिनामेष स्वभावो यदात्मनि स्त्रीणामनुरागप्रकटनं
तत्राह—वाचालमिति ॥ सुभगमात्मानं मन्यत इति सुभगंमन्यः ॥
“आत्ममाने स्वश्च” इति स्वश्प्रत्ययः । “अरुर्दिषद्—” इत्यादिना
सुमागमः ॥ तस्य भावः सुभगंमन्यभावः सुभगमानित्वं मां वाचालं
बहुभाषिणं न करोति खलु । सौन्दर्याभिमानितां न प्रकटयामीत्यर्थः ॥
“स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक्” इत्यमरः ॥ “आलजा-
टचौ बहुभाषिणि” इत्यालच्प्रत्ययः ॥ किंतु हे आतः, मयोक्तं यत्
“आधिक्षामाम्” इत्यादि तन्निखिलं सर्वमचिराच्छीघ्रमेव ते तव प्रत्य-
क्षम् । भविष्यतीति शेषः ॥

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं

प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।

त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या

मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥ ३२ ॥

रुद्धेति ॥ अलकै रुद्धा अपाङ्गयोः प्रसरा यस्य तत्तथोक्तम् ।
अञ्जनेन स्नेहः स्नेग्ध्यं तेन शून्यम् । स्निग्धाञ्जनरहितमित्यर्थः । अपि
च किंच मधुनो मद्यस्य प्रत्यादेशान्निराकरणात् । परित्यागादित्यर्थः ॥
“प्रत्यादेशो निराकृतिः” इत्यमरः ॥ विस्मृतो भ्रूविलासो भ्रूमङ्गो
येन तत् । नयनस्य रुद्धापाङ्गप्रसरत्वादिकं विरहसमुत्पन्नमिति
भावः । त्वय्यासन्ने सति । स्वकुशलवार्ताशंसिनीति शेषः । उपर्यू-
र्ध्वभागे स्पन्दते स्फुरतीत्युपरिस्पन्दि । तथा च निमित्तनिदाने—“स्प-
न्दान्मूर्ध्नि च्छत्रलाभं ललाटे पट्टमंशुकम् । इष्टप्राप्तिं दृशोरूर्ध्वमपाङ्गे
हानिमादिशेत् ॥” इति ॥ मृगाक्ष्यास्त्वत्सख्या नयनम् । वाममिति
शेषः । “वामभागस्तु नारीणां पुंसां श्रेष्ठस्तु दक्षिणः । दाने देवा-
दिपूजायां स्पन्देऽलंकरणेऽपि च ॥” इति स्त्रीणां वामभागप्राशस्त्यात् ।
मीनक्षोभान्मीनचलनाच्चलस्य कुवलयस्य श्रियाः शोभायास्तुलां साद-

श्यमेष्यतीति शङ्के तर्कयामि ॥ (तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया) इति
कृद्योगे तृतीया (?) ॥

वामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-

मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।

संभोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां

यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥ ३३ ॥

वाम इति ॥ मदीयैः कररुहपदैर्नखपदैः ॥ “पुनर्भवः कररुहो नखो-
ऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ मुच्यमानः परिहीयमाणः । न-
खाङ्करहित इत्यर्थः । ऊर्वोर्नखपदास्पदत्वं तु रतिरहस्ये—“कण्ठकुक्षि-
कुचपार्श्वभुजोरःश्रोणिसक्थिषु नखास्पदमाहुः” इति ॥ चिरपरिचितं
चिराभ्यस्तं मुक्ताजालं मौक्तिकसरमयं कटिभूषणं दैवगत्या दैववशेन
त्याजितः । संप्रति नखपदोष्माभावेन शीतोपचारस्य तस्य वैयर्थ्या-
दिति भावः ॥ त्यजतेर्ण्यन्तात्कर्मकर्तरि क्तः । “द्विकर्मसु पचादीनां
चोपसंख्यानमिष्यते” इति पचादित्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ संभोगान्ते
मम हस्तसंवाहनानां हस्तेन मर्दनानाम् ॥ “संवाहनं मर्दनं स्यात्”
इत्यमरः ॥ समुचितो योग्यः ॥ सरसो रसार्द्रः परिपक्वो न शुष्कश्च
स एव विवक्षितः । तत्रैव पाण्डिमसंभवात् । स चासौ कदलीस्तम्भश्च
स इव गौरः पाण्डुरः ॥ “गौरः करीरे सिद्धार्थे शुक्ले पीतेऽरुणेऽपि
च” इति मालतीमालायाम् ॥ अस्याः प्रियाया वाम ऊरुश्चलत्वं
स्पन्दनं यास्यति प्राप्स्यते ॥ “ऊरोः स्पन्दाद्रतिं विद्यादूर्वोः प्राप्तिं
सुवाससः” इति निमित्तनिदाने ॥

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-

दन्वास्यैनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्र ।

मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथंचि-

त्सद्यःकण्ठच्युतभुजलताग्रन्थि गाढोपगूढम् ॥ ३४ ॥

तस्मिन्निति ॥ हे जलद, तस्मिन्काले त्वदुपसर्पणकाले सा मप्रिया

१ वा. २ चिरविरचितम्; नवपरिचितम्. ३ संवाहनस्य. ४ कनक. ५ अन्वा-
सीनः; तत्रासीनः. ६ सहेथाः.

लब्धं निद्रासुखं यया तादृशी स्याद्यदि स्याच्चेत् । एनां निद्राणाम-
 न्वास्य । पश्चादासित्वेत्यर्थः ॥ उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् ॥ स्तनितवि-
 मुखो गर्जितपराङ्मुखो निःशब्दः सन् । अन्यथा निद्राभङ्गः स्यादिति
 भावः । याममात्रं प्रहरमात्रम् ॥ “द्वौ यामप्रहरौ समौ” इत्यमरः ।
 सहस्र प्रतीक्षस्र ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ शक्तयोरेकवारसुरतस्य यामा-
 वधिकत्वात्स्वप्नेऽपि तथा भवितव्यमित्यभिप्रायः । तथा च रतिस-
 र्वस्वे—“एकवारावधिर्यामो रतस्य परमो मतः । चण्डशक्तिमतोर्यूनो-
 रद्भुतक्रमवर्तिनोः ॥” इति ॥ यामसहनस्य प्रयोजनमाह—मा भू-
 दिति ॥ अस्याः प्रियायाः प्रणयिनि प्रेयसि मयि कथंचित्कृच्छ्रेण स्वप्न-
 लब्धे सति । गाढोपगूढं गाढालिङ्गनम् ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ सद्य-
 स्तत्क्षणं कण्ठाच्च्युतः स्रस्तो भुजलतयोर्ग्रन्थिर्वन्धो यस्य तन्मा भून्मास्तु ।
 कथंचिल्लब्धस्यालिङ्गनस्य सद्यो विघातो मा भूदित्यर्थः । न चात्र नि-
 द्रोक्तिः “तामुन्निद्राम्” इति पूर्वोक्तेन निद्राच्छेदेन विरुध्यते, पुनः
 सप्तम्याद्यवस्थासु पाक्षिकनिद्रासंभवात् ॥ तथा च रसरत्नाकरे “आ-
 सक्ती रोदनं निद्रा निर्लज्जानर्थवाग्भ्रमः । सप्तमादिषु जायन्ते दशा-
 भेदेषु वासुके ॥” इति ॥

तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन

प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ।

विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे

वक्तुं धीरैः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥ ३५ ॥

तामिति ॥ तां प्रियां स्वस्य जलकणिकाभिर्जलबिन्दुभिः शीतले-
 नानिलेनोत्थाप्य प्रबोध्य । एतेन तस्याः प्रभुत्वाद्यजनानिलसमाधि-
 व्यज्यते । यथाह भोजराजः—“मृदुभिर्मर्दनैः पादे शीतलैर्व्यजनै-
 स्तनौ । श्रुतौ च मधुरैर्गीतैर्निद्रातो बोधयेत्प्रभुम्” इति ॥ अभिनवै-
 र्नूतनैर्मालतीनां जालकैः समं जातीमुकुलैः सह ॥ “सुमना मालती
 जातिः” इति । “साकं सत्रा समं सह” इति । “क्षारको जालकं
 क्लीबे कलिका कोरकः पुमान्” इति चामरः ॥ प्रत्याश्वस्तां सुस्थि-

ताम् । अन्यच्च पुनरुच्छ्रसिताम् ॥ श्वसेः कर्तरि क्तः । “उगितश्च”
इति चकारादित्प्रतिषेधः(?)॥ एतेनास्याः कुसुमसौकुमार्यं गम्यते ॥ त्वत्स-
नाथे त्वत्सहिते ॥ “सनाथं प्रभुमित्याहुः सहिते चित्तापिनि” इति
शब्दार्णवे ॥ गवाक्षे स्तिमितनयनां कोऽसाविति विस्मयान्निश्चलनेत्रां
मानिनीं मनस्विनीम् । जनानौचित्यासहिष्णुमित्यर्थः । विद्युद्गर्भोऽन्तः-
स्थो यस्य स विद्युद्गर्भः । अन्तर्लीनविद्युत्क इत्यर्थः ॥ “गर्भोऽपव-
रकेऽन्तस्थे गर्भोऽग्नौ कुक्षिणोऽर्भके” इति शब्दार्णवे ॥ दृष्टिप्रतिवातेन
वक्तुर्मुखावलोकनप्रतिबन्धकत्वान्न विद्युता द्योतितव्यमिति भावः । धीरो
धैर्यविशिष्टश्च सन् । अन्यथाशीलत्वादिनैतदनाश्वासनप्रसंगादिति भावः ।
स्तनितवचनैः स्तनितान्येव वचनानि तैर्वक्तुं प्रक्रमेथा उपक्रमस्व ॥
विध्यर्थे लिङ् ॥ “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इत्यात्मनेपदम् ॥

संप्रति दूतस्य श्रोतृजनाभिमुखीकरणचातुरीमुपदिशति—

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं

तत्संदेशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।

यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां

मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥ ३६ ॥

भर्तुरिति ॥ विधवा गतभर्तृका न भवतीत्यविधवा सभर्तृका । हे
अविधवे । अनेन भर्तृजीवनसूचनादनिष्टाशङ्कां वारयति । मां भर्तु-
स्तव पत्युः प्रियं मित्रं प्रियसुहृदम् । तत्रापि हृदयनिहितैर्मनसि स्था-
पितैस्तत्संदेशैस्तस्य भर्तुः संदेशैस्त्वत्समीपमागतम् । भर्तुः संदेशकथना-
र्थमागतमित्यर्थः । अम्बुवाहं मेघं विद्धि जानीहि ॥ न केवलमहं वार्ता-
हरः किंतु घटकोऽपीत्याशयेनाह । योऽम्बुवाहो मेघो मन्द्रस्निग्धैः
स्निग्धगम्भीरैर्ध्वनिभिर्गर्जितैः करणैः अबलानां स्त्रीणां वेणयस्तासां
मोक्षे मोचन उत्सुकानि पथि श्राम्यतां श्रान्तिमापन्नानां प्रोषितानां
प्रवासिनाम् । पान्थानामित्यर्थः । वृन्दानि सङ्घांस्त्वरयति । पान्थोप-
कारिणो मे किमु वक्तव्यं सुहृदुपकारित्वमिति भावः ॥

१ तत्संदेशान्मनसि निहितात्; त्वत्संदेशान्मनसि निहितात्; तत्संदेशाद्दृढय
निहितात्. २ मन्त्र; सान्द्र.

भर्तृसख्यादिज्ञापनस्य फलमाह—

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
 त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य संभाव्य चैवम् ।
 श्रोष्यत्यस्मात्परभवहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
 कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः संगमात्किञ्चिदूनः ॥ ३७ ॥

इतीति ॥ इत्येवमाख्याते सति पवनतनयं हनूमन्तं मैथिलीव सी-
 तेव सा मत्प्रिया । उन्मुख्युत्कण्ठ्यौत्सुक्येनोच्छ्वसितहृदया विकसित-
 चित्ता सती त्वां वीक्ष्य संभाव्य सत्कृत्य च । अस्माद्भर्तृमैत्रीज्ञाप-
 नात्परं सर्वं श्रोतव्यम् । अवहिताप्रमत्ता सती श्रोष्यत्येव ॥ अत्र
 सीताहनुमदुपाख्यानादस्याः पातिव्रत्यं मेघस्य दूतगुणसंपत्तिश्च व्य-
 ज्यते । तद्गुणास्तु रसाकरे—“ब्रह्मचारी बली धीरो मायावी मानव-
 र्जितः । धीमानुदारो निःशङ्को वक्ता दूतः स्त्रियां भवेत् ॥” इति ॥ ननु
 वार्तामात्रश्रवणादस्याः को लाभ इत्याशङ्क्यार्थान्तरमुपन्यस्यति—हे
 सौम्य साधो, सीमन्तिनीनां वधूनाम् ॥ “नारी समन्तिनी वधूः”
 इत्यमरः ॥ सुहृदा सुहृन्मुखेनोपनतः प्राप्तः सन् । सुहृत्पदं विप्रलम्भ-
 शङ्कानिवारणार्थम् । कान्तस्योदन्तो वार्ता कान्तोदन्तः ॥ “वार्ता
 प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्” इत्यमरः ॥ संगमात्कान्तसंपर्कात्कि-
 चिदून ईषदूनस्तद्वदेवानन्दकारीत्यर्थः ॥

संप्रति संदिशति—

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
 ब्रूयादेवं^१ तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
 अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः
 पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥ ३८ ॥

तामिति ॥ हे आयुष्मन् ॥ प्रशंसायां मतुप् ॥ परोपकारश्लाघ्यजीवि-
 तेत्यर्थः ॥ मम वचनं प्रार्थनावचनं तस्माच्चात्मनः स्वस्योपकर्तुं च परोप-
 कारेणात्मानं कृतार्थयितुमित्यर्थः ॥ उपकारक्रियां प्रति कर्मत्वेऽपि तस्यो-
 पकरोतीत्यादिवत्संबन्धमात्रविवक्षायामात्मन इति षष्ठी न विरुध्यते ।

१ संभाष्य. २ एव. ३ उपगतः. ४ आयुष्मान्. ५ ब्रूयाः. ६ एकम्.
 ७ वियुक्ताम्; नियुक्तः. ८ पूर्वाश्लाघ्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव; भूतानां हि
 क्षयिषु करणेष्वप्यव्याप्यमेतत्.

यथाह भारविः—“सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम्” इति । तथा श्रीहर्षश्च—“साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् । न कुतूहलि कस्य मनश्चरितं च महात्मनां श्रोतुम् ॥” इति । तथा च “क्वचित्क्वचिद्वितीयादर्शनात्सर्वस्य तथा” इति नाथवचनमनाथवचनमेव ॥ तां प्रियामेवं ब्रूयात् । भवानिति शेषः ॥ किमित्याह—हे अबले, तव सहचरो भर्ता रामगिरेश्चित्रकूटस्याश्रमेषु तिष्ठतीति रामगिर्याश्रमस्थः सन्नव्यापन्नः । न मृत इत्यर्थः । अमरणे हेतुमाह—वियुक्तो वियोगं प्राप्तो दुःखी संस्त्वां कुशलं पृच्छति ॥ दुह्यादित्वात्पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ॥ तथाहि । सुलभविपदामयत्नसिद्धविपत्तीनां प्राणिनामेतदेव कुशलमेव पूर्वाभाष्यमेतदेव प्रथममवश्यं प्रष्टव्यम् ॥ “कृत्याश्च” इत्यावश्यकार्थे ण्यत्प्रत्ययः ॥

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं

सास्त्रेणाश्रुद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।

उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती

संकल्पैस्तैर्विंशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥ ३९ ॥

अङ्गेनेति ॥ किं च । दूरवर्ती दूरस्थः । न चागन्तुं शक्यत इत्याह । वैरिणा विरोधिना विधिना दैवेन रुद्धमार्गः प्रतिबद्धवर्त्मा स ते सहचरः तनुना कृशेन गाढतप्तेनात्यन्तसंतप्तेन सास्त्रेण साश्रुणा । उत्कण्ठा वेदनास्य जातोत्कण्ठितस्तेनोत्कण्ठितेन ॥ “तदस्य संजातम्—” इत्यादिनेतच्चप्रत्ययः । उत्कण्ठतेर्वा कर्तरि क्तः ॥ समधिकतरमधिकमुच्छ्वासितीति समधिकतरोच्छ्वासि तेन ॥ दीर्घनिःश्वासिनेत्यर्थः ॥ ताच्छील्ये णिनिः ॥ अङ्गेन स्वशरीरेण प्रतनुं कृशं तप्तं वियोगदुःखेन संतप्तमश्रुद्रुतमश्रुक्लिन्नम् ॥ अश्रु नेत्राम्बु । “रोदनं चास्त्रमसु चे”— इत्यमरः ॥ अविरतोत्कण्ठमविच्छिन्नवेदनमुष्णोच्छ्वासं तीव्रनिःश्वासम् “तिग्मं तीव्रं खरं तीक्ष्णं चण्डमुष्णं समं स्मृतम्” इति हलायुधः ॥ अङ्गं त्वदीयं शरीरं तैः स्वसंवेद्यैः संकल्पैर्मनोरथैर्विंशति । एकीभवतीत्यर्थः ॥ अत्र समरागित्वद्योतनाय नायकेन नायिकायाः समानावस्थत्वमुक्तम् ॥

संप्रति स्वावस्थानिवेदनाय प्रस्तौति—

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता-
त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।

सोऽतिक्रान्तः श्रवणविषयं लोचनाभ्यामदृष्टं-

स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ ४० ॥

शब्दाख्येयमिति ॥ हे अबले, यस्ते प्रियः सखीनां पुरस्तादग्र
आननस्पर्शे त्वन्मुखसंपर्के लोभाद्गार्ध्यात् । अधरपानलोभादित्यर्थः ।
शब्दाख्येयं शब्देन रवेणाख्येयमुच्चैर्वाच्यमपि यत्तत् । वचनमपीति
शेषः । कर्णे कथयितुं लोलो लालसोऽभूत्किल ॥ “लोलुपो लोलुभो
लोलो लालसो लम्पटोऽपि च” इति यादवः ॥ श्रवणविषयं कर्णप-
थमतिक्रान्तः । तथा लोचनाभ्यामदृष्टः । अतिदूरत्वाद्दृष्टुं श्रोतुं च न
शक्य इति भावः । स ते प्रियः । त्वामुत्कण्ठया विरचितानि पदानि
सुप्तिङन्तशब्दा वाक्यानि वा यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “पदं शब्दे च
वाक्ये च” इति विश्वः ॥ इदं वक्ष्यमाणं “श्यामास्वङ्गम्” इत्यादिकं
मन्मुखेनाह । मन्मुखेन स एव ब्रूत इत्यर्थः ॥

सादृश्यप्रतिकृतिस्वप्नदर्शनतदङ्गस्पृष्टस्पर्शाख्यानि चत्वारि विरहिणां
विनोदस्थानानि । तथा चोक्तं गुणपताकायाम्—“वियोगावस्थासु
प्रियजनसदृक्षानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तद-
ङ्गस्पृष्टानामुपनतवतां दर्शनमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि
गदितः” इति । तत्र सदृशवस्तुदर्शनमाह—

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं

वक्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीथिषु भ्रूविलासा-

न्हन्तैकंस्मिन्कचिदपि न ते चण्डि सादृश्यमस्ति ॥ ४१ ॥

श्यामास्विति ॥ श्यामासु प्रियङ्गुलतासु ॥ “श्यामा तु महिलाह्वया ।

१ तत्सखीनाम्. २ अगात्. ३ लोचनानाम्. ४ अदृश्यः; अगम्यः.
५ विरहित. ६ संमुखेन. ७ प्रेक्षिते. ८ दृष्टिपातान्. ९ वक्रच्छायम्;
गण्डच्छायम्. १० एकस्थम्. ११ भीरु.

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली” इत्यमरः ॥ अङ्गं शरीर-
मुत्पश्यामि । सौकुमार्यादिसाम्यादङ्गमिति तर्कयामीत्यर्थः । तथा चकित-
हरिणीनां प्रेक्षणे ते दृष्टिपातं शशिनि चन्द्रे वक्रच्छायां मुखकान्ति
तथा शिखिनां बर्हिणां बर्हभारेषु बर्हसमूहेषु केशान् । प्रतनुषु स्व-
रूपासु नदीनां वीचिषु ॥ अत्र वीचीनां विशेषणोपादाने नानुक्तगुणग्रहो
दोषः । भ्रूसाम्यनिर्वाहाय महत्त्वदोषनिराकरणार्थत्वात्तस्येति । तदुक्तं
रसरत्नाकरे—“ध्वन्युत्पादे गुणोत्कर्षे भोगोक्तौ दोषवारणे । विशे-
षणादिदोषस्य नास्त्यनुक्तगुणग्रहः ॥” इति ॥ भ्रूविलासान् “भ्रूपता-
काः” इति पाठे भ्रुवः पताका इवेत्युपमितसमासः ॥ उत्पश्यामीति
सर्वत्र संबध्यते ॥ तथापि नास्ति मनोनिर्वृतिरित्याशयेनाह—ह-
न्तेति ॥ हन्त विषादे ॥ “हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषा-
दयोः” इत्यमरः । हे चण्डि कोपने ॥ “चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः”
इत्यमरः । गौरादित्वात् ङीष् ॥ उपमानकथनमात्रेण न कोपितव्य-
मिति भावः । क्वचिदपि कस्मिन्नप्येकस्मिन्वस्तुनि ते तव सादृश्यं
नास्ति । अतो न निर्वृणोमीत्यर्थः । अनेनास्याः सौन्दर्यमनुपममिति
व्यज्यते ॥

संप्रति प्रतिकृतिदर्शनमाह—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।

अस्रैस्तावन्मुहुरूपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे

क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ ४२ ॥

त्वामिति ॥ हे प्रिये, प्रणयेन प्रेमातिशयेन कुपितां कुपितावस्था-
युक्तां त्वाम् । त्वत्प्रतिकृतिमित्यर्थः । धातवो गैरिकादयः ॥ “धातुर्वा-
तादिशब्दादिगैरिकादिष्वजादिषु” इति यादवः ॥ त एव रागा

४२-४३ श्लोकयोर्मध्ये क्षेपकोऽयं दृश्यते—

“धारासिक्तस्थलसुरमिणस्त्रन्मुखस्यास्य बाले
दूरीभूतं प्रतनुमपि मां पञ्चबाणः क्षिणोति ।
धर्मान्तेऽस्मिन्निगणय कथं वासराणि व्रजेयु-
र्दिवसंसक्तप्रविततघनव्यस्तसूर्यातपानि ॥”

रञ्जकद्रव्याणि ॥ “चित्रादिरञ्जकद्रव्ये लाक्षादौ प्रणयेच्छयोः । सार-
 ज्ञादौ च रागः स्यादारुण्ये रञ्जने पुमान्” इति शब्दार्णवे ॥ तैर्धा-
 तुरागैः । शिलायां शिलापट्ट आलित्य निर्मायात्मानं माम् । मत्प्र-
 तिकृतिमित्यर्थः । ते तव । चित्रगताया इत्यर्थः । चरणपतितं कर्तुं
 तथा लेखितुं यावदिच्छामि तावदिच्छासमकालं मुहुरुपचितैः प्रवृद्धैर-
 सैरश्रुभिः कर्तृभिः ॥ “अस्रमश्रुणि शोणिते” इति विश्वः ॥ मे
 दृष्टिरालुप्यते । आत्रियत इत्यर्थः । ततो दृष्टिप्रतिबन्धनाल्लेखनं प्रतिब-
 ध्यत इति भावः । किं बहुना क्रूरो घातुकः ॥ “नृशंसो घातुकः
 क्रूरः” इत्यमरः ॥ कृतान्तो दैवम् ॥ “कृतान्तो यमसिद्धान्तदै-
 वाकुशलकर्मसु” इत्यमरः ॥ तस्मिन्नपि चित्रेऽपि ॥ नावावयोः ॥ “यु-
 ष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ” इति नावादेशः ॥ संगमं
 सहवासं न सहते । संगमलेखनमप्यावयोरसहमानं दैवमावयोः सङ्गं न
 सहत इति किमु वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः ॥

अधुना स्वप्नदर्शनमाह—

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-

र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ।

पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां

मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥ ४३ ॥

मामिति ॥ सुप्तस्य विज्ञानं स्वप्नः ॥ “स्वप्नः सुप्तस्य विज्ञानम्”
 इति विश्वः ॥ संदर्शनं संवित् । दर्शनं समये शास्त्रे दृष्टौ स्वप्ने-
 ऽक्षिण संविदि ॥” इति शब्दार्णवे ॥ स्वप्नसंदर्शनानि स्वप्नज्ञानानि ॥
 चूतवृक्षादिवत्सामान्यविशेषभावेन सहप्रयोगः ॥ तेषु मया कथमपि
 महता प्रयत्नेन लब्धाया गृहीतायाः । दृष्टाया इति यावत् ॥ ते तव
 निर्दयाश्लेषो गाढालिङ्गनं स एव हेतुस्तस्य । निर्दयाश्लेषार्थमित्यर्थः ॥
 “षष्ठी हेतुप्रयोगे” इति षष्ठी ॥ आकाशे निर्विषये प्रणिहितभुजं प्रसा-
 रितबाहुं मां पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां मुक्ता मौक्तिकानीव स्थूला अश्रु-
 लेशा वाष्पविन्दवस्तरुकिसलयेषु । अनेन चेलाञ्जलेनाश्रुधारणसमाधिर्ध्व-
 न्यते । बहुशो न पतन्तीति न । किंतु पतन्त्येवेत्यर्थः ॥ निश्चये नन्द्वय-

प्रयोगः । तथा चाधिकारसूत्रम्—“स्मृतिनिश्चयसिद्धार्थेषु नञ्द्वय-
प्रयोगः सिद्धः” इति । “महात्मगुरुदेवानामश्रुपातः क्षितौ यदि ।
देशभ्रंशो महद्दुःखं मरणं च भवेद्भुवम् ॥” इति क्षितौ देवताश्रुपातनि-
षेधदर्शनाद्यक्षस्य मरणाभावसूचनार्थं तरुकिसलयेषु पतन्तीत्युक्तम् ॥

इदानीं तदङ्गस्पृष्टवस्तुदर्शनमाह—

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुद्रुमाणां

ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।

आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः

पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ ४४ ॥

भित्त्वेति ॥ देवदारुद्रुमाणां किसलयपुटान्पल्लवपुटान्सद्यो भित्त्वा ।
तत्क्षीरस्रुतिसुरभयस्तेषां देवदारुद्रुमाणां क्षीरस्रुतिभिः क्षीरनिष्यन्दैः
सुरभयः सुगन्धयः । तुषाराद्रिजातत्वे लिङ्गमिदम् । ये वाता दक्षिणेन
दक्षिणमार्गेण ॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीया स-
मेन यातीतिवत् । तत्रापि करणत्वस्य प्रतीयमानत्वात् “कर्तृकर-
णयोरेव तृतीया” इति भाष्यकारः ॥ प्रवृत्ताश्चलिताः हे गुणवति
सौशील्यसौकुमार्यादिगुणसंपन्ने, ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं प्रागेभिर्वार्तै-
स्तवाङ्गं स्पृष्टं भवेद्यदि किलेति संभावितमेतदिति बुद्ध्येत्यर्थः ॥
“वार्तासंभाव्ययोः किल” इत्यमरः ॥ मयालिङ्ग्यन्त आश्लिष्यन्ते ॥
अत्र वायूनां स्पृश्यत्वेऽप्यमूर्तत्वेनालिङ्गनायोगादालिङ्ग्यन्त इत्यभिधानं
यक्षस्योन्मत्तत्वात्प्रलपितमित्यदोष इति वदन्निरुक्तकारः स्वयमेवोन्मत्त-
प्रलापीत्युपेक्षणीयः ॥

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा

सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।

इत्थं चेतश्चटुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे

गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वेद्वियोगव्यथाभिः ॥ ४५ ॥

संक्षिप्येतेति ॥ दीर्घा यामाः प्रहरा यस्यां सा दीर्घयामा । विर-
हवेदनया तथा प्रतीयमानेत्यर्थः । त्रियामा रात्रिः ॥ “आद्यन्तयो-
र्घयामयोर्दिनव्यवहारान्त्रियामा” इति क्षीरस्वामी ॥ क्षण इव कथं

केन प्रकारेण संक्षिप्येत लघूक्रियेत । अहरपि सर्वावस्थासु । सर्वकालेष्वित्यर्थः । मन्दमन्दो मन्दप्रकारः ॥ “प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विरुक्तिः । “कर्मधारयवदुत्तरेषु” इति कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् ॥ मन्दमन्दात्तपमत्यल्पसंतापं कथं स्यात् । न स्यादेव । हे चटुलनयने चञ्चलाक्षि, इत्थमनेन प्रकारेण दुर्लभप्रार्थनमप्राप्यमनोरथं मे मम चेतो गाढोष्माभिरतितीव्राभिस्त्वद्वियोगव्यथाभिरशरणमनाथं कृतम् ॥

न च मदीयदुर्दशाश्रवणाद्भेतव्यमित्याह—

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे

तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ४६ ॥

नन्विति ॥ नन्वित्यामन्त्रणे ॥ “प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः ॥ ननु प्रिये, बहु विगणयञ्शापान्ते सत्येवमेवं करिष्यामीत्यावर्तयन्नात्मानमात्मनैव स्वेनैव ॥ “प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्” इति तृतीया ॥ अवलम्बे धारयामि । यथाकथंचिज्जीवामीत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणात् । हे कल्याणि सुभगे, त्वत्सौभाग्येनैव जीवामीति भावः ॥ “बह्वादिभ्यश्च” इति ङीष् ॥ त्वमपि नितरामत्यन्तं कातरत्वं भीरुत्वं मा गमः मा गच्छ ॥ “न माङ्गयोगे” इत्यङागमाभावः । तादृक्सुखिनोरावयोरीदृशि दुःखे कथं न विभेमीत्याशङ्क्याह—कस्येति ॥ कस्य जनस्यात्यन्तं नियतं सुखमुपनतं प्राप्तमेकान्ततो नियमेन दुःखं वोपनतम् । किं तु दशावस्था चक्रस्य रथाङ्गस्य नेमिस्तदन्तः ॥ “चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान्” इत्यमरः ॥ तस्याः क्रमेण परिपाठ्या ॥ “क्रमः शक्तौ परिपाठ्याम्” इति विश्वः ॥ नीचैरध उपरि च गच्छति प्रवर्तते । एवं जन्तोः सुखदुःखे पर्यावर्तते इत्यर्थः ॥

न च निरवधिकमेतद्दुःखमित्याह—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ

शेषांन्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।

पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं

निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ ४७ ॥

शापन्त इति ॥ शार्ङ्ग पाणौ यस्य स तस्मिञ्शार्ङ्गपाणौ विष्णौ ॥
 “सप्तमीविशेषणे—” इत्यादिना बहुव्रीहिः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे
 निष्ठासप्तम्यौ भवतः” इति वक्तव्यात्पाणिशब्दस्योत्तरनिपातः ॥ भुजगः
 शेष एव शयनं तस्मादुत्थिते सति मे शापान्तः शापावसा-
 नम् । भविष्यतीति शेषः । शेषानवशिष्टांश्चतुरो मासान् । मेघदर्शनप्र-
 भृति हरिवोधनदिनान्तमित्यर्थः । दशदिवसाधिक्यं त्वत्र न विवक्षित-
 मित्युक्तमेव । लोचने मीलयित्वा निमील्य गमय । धैर्येणातिवाहये-
 त्यर्थः । पश्चादनन्तरं त्वं चाहं चावाम् ॥ “त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्”
 इत्येकशेषः ॥ “त्यदादीनां मिथो द्वन्द्वे यत्परं तच्छिष्यते” इत्य-
 स्मदः शेषः ॥ विरहे गुणितमेवमेवं करिष्यामीति मनस्यावर्तितम् ।
 तं तम् ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ आत्मनोरावयोरभिलाषं मनोरथम् ।
 परिणताः शरच्चन्द्रिका यासां तासु क्षपासु रात्रिषु निर्वेक्ष्यावो भो-
 क्ष्यावहे ॥ विशतेर्लृट् ॥ “निर्वेशो भृतिभोगयोः” इत्यमरः ॥ अत्र
 कैश्चित् “नभोनभस्ययोरेव वार्षिकत्वात्कथमाषाढादिचतुष्टयस्य वार्षि-
 कत्वमुक्तमिति चोदयित्वर्तुत्रयपक्षाश्रयणादविरोधः” इति पर्यहारि
 तत्सर्वमसंगतम् । अत्र गतशेषाश्चत्वारो मासा इत्युक्तं कविना न तु ते
 वर्षिका इति । तस्मादनुक्तोपालम्भ एव । यच्च नाथेनोक्तम् “कथमा-
 षाढादिचतुष्टयात्परं शरत्कालः” इति, तत्राप्याकार्तिकसमाप्तेः शरत्का-
 लानुवृत्तेः परिणतशरच्चन्द्रिकास्वित्युक्तम् । न तु तदैव शरत्प्रादुर्भाव उक्त
 इत्यविरोध एव ॥

संप्रति तस्या मेघवञ्चकत्वशङ्कानिरासायातिगूढमभिधेयमुपदिशति—

भूयश्चाहं त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे

निद्रां गत्वा किमपि रुदती सखनं विप्रबुद्धा ।

सान्तरहासं कथितमसकृत्पृच्छतश्च त्वया मे

दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति ॥ ४८ ॥

भूय इति ॥ हे अबले, भूयः पुनरप्याह । त्वद्भर्ता मन्मुखेनेति शेषः । मेघवचनमेतत् । किमित्यत आह—पुरा पूर्वम् । पुराशब्दश्चिरातीते ॥ “स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा” इत्यमरः ॥ शयने मे कण्ठलग्नापि त्वम् । गले बद्धस्य कथमपि गमनं न संभवेदिति भावः । निद्रां गत्वा किमपि । केन वा निमित्तेनेत्यर्थः । सस्वनं सशब्दम् । उच्चैरित्यर्थः । रुदती सती विप्रबुद्धा । आसीरिति शेषः । असकृद्बहुशः पृच्छतः । रोदनहेतुमिति शेषः । मे मम हे कितव, त्वं कामपि रमयन्मया स्वप्ने दृष्ट इति त्वया सान्तरहासं समन्दहासं यथा तथा कथितं चेति । त्वद्भर्ता भूयश्चाहेति योजना ॥

एतस्मान्मां कुशलिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा

मा कौलीनाच्चकितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वंभोगा

दिष्टे^१ वस्तुन्युपचितरसा प्रेमराशीभवन्ति ॥ ४९ ॥

एतस्मादिति ॥ एतस्मात्पूर्वोक्तात् । अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानं लक्षणं तस्य दानात्प्रापणान्मां कुशलिनं क्षेमवन्तं विदित्वा ज्ञात्वा । हे चकितनयने, कुले जनसमूहे भवात्कौलीनाल्लोकप्रवादात् । एतावता कालेन परासुर्नो चेदागच्छतीति जनप्रवादादित्यर्थः ॥ “स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्चहिपक्षिणाम्” इत्यमरः ॥ मयि विषयेऽविश्वासिनी मरणशङ्कनी मा भूर्न भव ॥ भवतेर्लुङ् । “न माड्योगे” इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ न च दीर्घकालविप्रकर्षात्पूर्वस्नेहनिवृत्तिराशङ्कयेत्याह—स्नेहानिति । किमपि किञ्चिन्निमित्तम् । न विद्यत इति शेषः । स्नेहान्प्रीतिर्विरहे सत्यन्योन्यविप्रकर्षे सति ध्वंसिनो विनश्वरानाहुः । तत्तथा न भवतीत्यभिप्रायः किंतु ते स्नेहा अभोगाद्विरहे भोगाभावाद्धेतोः ॥ प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते ॥ इष्टे व-

स्तुनि विषये । उपचितो रसः स्वादो येषु त उपचितरसाः सन्तः । प्रवृद्धतृष्णा इत्यर्थः ॥ “रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः” इति विश्वः ॥ प्रेमराशीभवन्ति । वियोगासहिष्णुत्वमापद्यन्त इत्यर्थः ॥ स्नेहप्रेम्णोरवस्थाभेदाद्भेदः । तदुक्तम्—“आलोकनाभिलाषौ रागस्नेहौ ततः प्रेमा । रतिशृङ्गारौ योगे वियोगता विप्रलम्भश्च ॥” इति । तदेव स्फुटीकृतं रसाकरे—“प्रेक्षा दिदृक्षा रम्येषु तच्चिन्ता त्वभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात्स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया ॥ तद्वियोगासहं प्रेम रतिस्तत्सहवर्तनम् । शृङ्गारस्तत्समं क्रीडा संयोगः सप्तधा क्रमात् ॥” इति ॥

इत्थं स्वकुशलं संदिश्य तत्कुशलसंदेशानयनमिदानीं याचते—

आश्वास्यैवं प्रथमविरहेदग्रशोकां सखीं ते^१

शैलादांशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः ।

सौभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि

प्रातः कुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥ ५० ॥

आश्वास्येति ॥ प्रथमविरहेणोदग्रशोकां तीव्रदुःखां ते सखीमेवं पूर्वोक्तरीत्याश्वास्योपजीव्य त्रिनयनस्य त्र्यम्बकस्य वृषेण वृषभेणोत्खाता अवदारिताः कूटाः शिखराणि यस्य तस्मात् ॥ “कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः ॥ शैलात्कैलासादांशु निवृत्तः सन्प्रत्यावृत्तः सन्साभिज्ञानं सलक्षणं यथातथा प्रहितं प्रेषितं कुशलं येषु तैस्तस्यास्त्वत्सख्या वचोभिर्ममापि प्रातः कुन्दप्रसवमिव शिथिलं दुर्बलं जीवितं धारयेथाः स्थापय ॥ प्रार्थनायां लिङ् ॥

संप्रति मेघस्य प्रार्थनाङ्गीकारं प्रश्नपूर्वकं कल्पयति—

कच्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे

प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।

१ एनाम्. २ विरहादुग्रशोकाम्; विरहेणार्द्रशोकाम्. ३ मे; स्वाम्. ४ अस्मात्. ५ साभिज्ञानम्. ६ तद्वचोभिः. ७ प्रत्याख्यानात्, प्रत्याख्यातुम्; प्रत्याख्यानम्. ८ तर्कयामि.

निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः

प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ॥ ५१ ॥

कच्चिदिति ॥ हे सौम्य, साधो, इदं मे बन्धुकृत्यं बन्धुकार्यम् ॥ देवदत्तस्य गुरुकुलमिति वत्प्रयोगः ॥ व्यवसितं कच्चित्करिष्यामीति निश्चितं किम् ॥ “कच्चित्कामप्रवेदने” इत्यमरः ॥ अभिप्रायज्ञाघनं कामप्रवेदनम् ॥ न च ते तूष्णींभावाद नङ्गीकारं शङ्के यतस्ते स एवोचित इत्याह—प्रत्यादेशात् “करिष्यामि” इति प्रतिवचनात् ॥ “उक्तिराभाषणं वाक्यमादेशो वचनं वचः” इति शब्दार्णवे ॥ भवतस्तव धीरतां गम्भीरत्वं न कल्पयामि न समर्थये खलु । तर्हि कथमङ्गीकारज्ञानं तत्राह—याचितः सन्निःशब्दोऽपि निर्गर्जितोऽपि । अप्रतिजानानोऽपीत्यर्थः । चातकेभ्यो जलं प्रदिशसि ददासि । युक्तं चैतदित्याह—हि यस्मात्सतां सत्पुरुषाणां प्रणयिषु याचकेषु विषय ईप्सितार्थप्रियैवापेक्षितार्थसंपादनमेव प्रत्युक्तं प्रतिवचनम् । क्रिया केवलमुत्तरमित्यर्थः ॥ “गर्जति शरदि न वर्षति वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः । नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ॥” इति भावः ॥

संप्रति स्वापराधसमाधानपूर्वकं स्वकार्यस्यावश्यं करणं प्रार्थयमानो मेघं विसृजति—

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे

सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या ।

इष्टान्देशाञ्जलद् विचर प्रावृषा संभृतश्री-

र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥ ५२ ॥

एतदिति ॥ हे जलद, सौहार्दात्सुहृद्भावात् ॥ “हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदवृद्धिः ॥ विधुरो वियुक्त इति हेतोर्वा ॥ “विधुरं तु प्रविश्लेषे” इत्यमरः ॥ मयि विषयेऽनुक्रोशबुद्ध्या क-

१ याचितम्. २ प्रियमनुचितं प्रार्थनादात्मनः; प्रियसमुचितं प्रार्थनादात्मनः; प्रियसमुचितं प्रार्थनं चेतसः; प्रियमनुचितं प्रार्थनावर्त्मनः, प्रियसमुचितं प्रार्थितं चेतसः. ३ कच्चिदपि न.

रुणाबुद्ध्या वा । अनुचिता तवाननुरूपा या प्रार्थना प्रियां प्रति “सं-
देशं मे हर” इत्येवंरूपा तत्र वर्तिनो निर्वन्धपरस्य मे ममैतत्संदेश-
हरणरूपं प्रियं कृत्वा संपाद्य प्रावृषा वर्षाभिः ॥ “स्त्रियां प्रावृष्ट स्त्रियां
भूम्नि वर्षाः” इत्यमरः ॥ संभृतश्रीरूपचितशोभः सन् । इष्टान्स्वाभिल-
षितान्देशान्विचर । यथेष्टदेशेषु विहरेत्यर्थः ॥ “देशकालाध्वगन्तव्याः
कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्” इति वचनात्कर्मत्वम् ॥ एवं मद्रक्ष्णमपि
स्वल्पकालमपि ते तव विद्युता । कलत्रेणेति शेषः । विप्रयोगो विरहो
मा भून्मास्तु ॥ माङ्गीत्याशिषि लुङ् ॥ “अन्ते काव्यस्य नित्य-
त्वात्कुर्यादाशिषमुत्तमाम् ॥ सर्वत्र व्याप्यते विद्वान्नायकेच्छानुरूपि-
णीम् ॥” इति सारस्वतालंकारे दर्शनात्काव्यान्ते नायकेच्छानुरूपोऽय-
माशीर्वादः प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीविनीसमा-
ख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासविरचिते
मेघदूतकाव्य उत्तरमेघः समाप्तः ।

५२ श्लोकस्यान्त इमे प्रक्षिप्ता दृश्यन्ते—

तस्मादद्रेर्निगदितमथो शीघ्रमेत्यालकायां

यक्षागारं विगलितनिभं दृष्टचिह्नैर्विदित्वा ।

यत्संदिष्टं प्रणयमधुरं गुह्यकेन प्रयत्ना-

त्तद्देहिन्याः सकलमवदत्कामरूपी पयोदः ॥

तं(तत्) संदेशं जलधरवरो दिव्यवाचाचक्षु

प्राणास्तस्या जनहितरतो रक्षितुं यक्षवध्वाः ।

प्राप्योदन्तं प्रमुदितमना सापि तस्थौ स्वभर्तुः

केषां न स्यादभिमतफला प्रार्थना ह्युत्तमेषु ॥ (ह्युत्तमेषु, भ्युन्नतेषु) ॥

श्रुत्वा वार्ता जलदकथितां तां घनेशोऽपि सद्यः

शापस्यान्ते(न्तं) सदयहृदयः संविधायास्तक्रोपः ।

संयोज्यैतौ विगलितशुचौ दंपती हृष्टचित्तौ

भोगानिष्ठानवि (भि) रतमुखं भोजयामास शश्वत् ॥

